

Obnova tvrđave u Slavenskom Brodu

Kajdiž, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:757409>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-22**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)



zir.nsk.hr



DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski sveučilišni studij povijesti umjetnosti; smjer: nastavnički (dvpredmetni)



Ines Kajdiž

Obnova tvrđave u Slavonskom Brodu

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski sveučilišni studij povijesti umjetnosti; smjer: nastavnički (dvopredmetni)

Obnova tvrđave u Slavonskom Brodu

Diplomski rad

Student/ica:

Ines Kajdiž

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Antonija Mlikota

Zadar, 2020.



Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ines Kajdiž**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Obnova tvrđave u Slavonskom Brodu** rezultat mogea vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogea rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogea rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 15. listopad 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Povijesni kontekst i faze izgradnje.....	5
2.1. Počeci izgradnje.....	5
2.2. Preinake na Tvrđavi za vrijeme Nikole Doxata.....	7
2.3. Posljednja faza izgradnje tvrđave u Slavonskom Brodu.....	8
2.4. Devastacija brodske tvrđave.....	10
3. Obnova tvrđave u Slavonskom Brodu.....	14
3.1. Stanje Tvrđave 1972. godine.....	14
3.2. Aktivno planiranje i počeci obnove 1995.-1998. godine.....	18
3.3. Idejno rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada iz 1995.....	24
3.4. Prijedlog konzervatorskih smjernica za Časnički paviljon iz 1996.....	26
3.5. Kapela Sv. Ane i problematika oko njezine rekonstrukcije.....	29
3.6. Nedostatak izvora o pojedinim građevinama i tijeku njihove obnove.....	34
3.7. Najnoviji radovi na obnovi Tvrđave.....	38
4. Zaključak	40
5. Literatura.....	42
6. Summary.....	45
7. Prilozi.....	46

Obnova tvrđave u Slavanskom Brodu

Ovaj diplomski rad bavi se temom gradnje, devastacije i dugotrajnim procesom obnove tvrđave u Slavanskom Brodu. Monumentalna fortifikacijska arhitektura Tvrđave, građena u fazama od 1715. godine do kraja 18. stoljeća, jedan je od najreprezentativnijih simbola te dio vizualnog identiteta grada Slavanskog Broda. Kroz proučavanje literature i arhivskih dokumenata uspjela se dobiti poprilično dobra i vjerodostojna predodžba burnoj prošlosti ovog vrijednog spomenika kulture. Građena u svrhu zaštite slavansko-austrijskog stanovništva od napada Turaka, brodska tvrđava nikada nije ispunila svoju funkciju jer su razne druge okolnosti otežavale dovršetak njezine izgradnje. U trenutku kada je bila dovršena i spremna za korištenje promijenio se način ratovanja, a nakon ukinuća Vojne krajine, 1860. godine, gubi se interes za održavanjem pograničnih obrambenih građevina. Ipak, Tvrđava je tijekom 20. stoljeća korištena u vojne svrhe, ali su bombardiranja i neprijateljski napadi u Drugom svjetskom kao i Domovinskom ratu ostavili velikog traga na građevinama i tvrđavskom kompleksu općenito.

Proces obnove koji je uslijedio nakon devastacije, koja je nastala za vrijeme tih nesretnih godina, bio je vrlo potreban te se ispostavio kao presudan za današnji izgled brodske tvrđave. Iako postoje određeni propusti, polemike i otvorena pitanja oko načina obnove ovog jedinstvenog spomenika kulture, činjenica da se napredak u obnovi cijelog područja unutar obrambenih zidina vidi daje nadu u to da će u skorijoj budućnosti Tvrđavi biti vraćen stari sjaj i integritet.

Ključne riječi: tvrđava, obramena arhitektura, zaštita spomenika kulture, obnova, Slavanski Brod, kapela Sv. Ane

1. Uvod

Tvrđava u Slavonskom Brodu jedan je od vrijednih primjera barokne fortifikacijske arhitekture na području Hrvatske. Ideja njezine izgradnje potaknuta je od strane Eugena Savojskog, a zamišljena je da uz gradišku, račku, osječku i petrovaradinsku tvrđavu tvori obrambeni pojas koji će odolijevati prijetnjama i prodorima osmanlijske vojske. Unatoč tomu što je uloženo puno truda, znoja i krvi, i to najviše od strane seljaka-graničara, ova građevina poprilično velikih dimenzija nikad nije poslužila svojoj svrsi jer se u vrijeme kada je bila dovršena promijenio način ratovanja. Tvrđave takvog tipa izgubile su na svojoj strateškoj važnosti krajem 18. stoljeća zbog toga što je neprijateljska vojska postajala sve brojnija pa su se napadači mogli podijeliti i lakše okupirati napadnuti grad. U praksi je to značilo da je jedan dio vojske mogao biti zadužen za blokadu tvrđave, dok je ostatak vojne snage mogao nastaviti s daljnjim operacijama.¹ Iako Tvrđava nije poslužila svojoj svrsi nakon izgradnje ona je ipak bila korištena od strane vojske koja je, kako će se kasnije ispostaviti, djelomično odgovorna za njezinu devastaciju. Međutim, pravu devastaciju tvrđava je doživjela za vrijeme Drugog svjetskog rata kada je bila meta bombardiranja savezničkih aviona i kolateralna žrtva ratnih razaranja kroz Domovinski rat.

No, cilj ovog rada nije prikazati sudbinu tvrđave u Slavonskom Brodu u pesimističnom tonu, dapače. Svrha ovog diplomskog rada je istražiti povijesni kontekst, odnosno vremenske prilike u kojima Tvrđava nastaje, predstaviti i analizirati konzervatorske mjere poduzete u svrhu njezine zaštite i revitalizacije te na kraju doprinijeti popularizaciji ove teme, ali i općenito konzervatorske prakse. Kroz proučavanje različitih tekstova o povijesti, devastaciji i obnovi brodske Tvrđave može se uočiti zanimljiva dihotomija između tvrđave i grada koji su tijekom cijele povijesti zapravo smetali jedno drugome. Tvrđava je onemogućavala širenje grada u smjeru zapada dok je grad također smetao tvrđavi, pogotovo u vrijeme kada počinje širenje na teritorij utvrde i gradnja različitih građevina ceste i parka u njezinoj blizini. Također, istražujući radove koji govore o Tvrđavi zanimljivo je vidjeti kako od 70-ih godina prošlog stoljeća postoji interes za njezinom obnovom kao i pokušaj senzibiliziranja šire javnosti o ovoj temi kroz organiziranje izložbi pod nazivom *Tvrđava i grad Brod* (1972.), *Tvrđava Brod* (1994.) i *Tvrđava Brod nekad, danas, vizija budućnosti* (2015.).

Jedan od glavnih inicijatora obnove brodske tvrđave bio je Zlatko Uzelac čiji radovi daju detaljan uvid u tijek obnove u tim prvim godinama koje su bile vrlo značajne. Bez njegovog

¹ J. KLJAJIĆ, 1998., 50.

angažmana oko obnove tvrđave u Slavonskom Brodu bilo bi vrlo teško napisati ovaj rad, a isto vrijedi i za angažman povjesničara Josipa Kljajića čija knjiga *Brodsko tvrđava* (1998.) daje vrlo temeljit uvid u povijesne prilike i dinamiku izgradnje ovog spomenika. Nadalje, vrijedni spomena su svakako prvi znanstvenici koji su pisali o Tvrđavi i posvetili joj cijeli jedan broj časopisa *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*. Riječ je o konzervatorici Nadi Aleksić, ravnateljicu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Vladi Mađariću, ravnateljici Muzeja Brodskog Posavlja Mileni Nedeljković i arheologinji Katarini Petrović. Njihov trud u sakupljanju građe i informacija o Tvrđavi te obrađivanju i sistematiziranju istih zaslužuje svaku pohvalu kao što pohvale zaslužuju članovi Savjeta Muzeja Brodskog Posavlja koji su originalne planove Tvrđave iz Beograda prenijeli u Brod u jesen 1971. godine i tako omogućili bolje istraživanje ovog jedinstvenog spomenika.

Drugi dio rada odnosit će se na stanje Tvrđave tijekom obnove – kojim kronološkim slijedom se obnova provodila i od strane koga te na koji način je vraćen stari sjaj pojedinim građevinama unutar tvrđavskog kompleksa. S obzirom na to da je prostor na kojemu se prostire brodska tvrđava poprilično velikih dimenzija te sadrži pozamašan broj arhitektonskih objekata, proces obnove bio je spor i traje još i danas. Zbog velikih troškova obnove jednostavno nije bilo moguće cijeli kompleks obnoviti odjednom, no, svaka novoobnovljena cjelina je korak naprijed prema idealnoj slici Tvrđave i njezinom potpunom vraćanju u novi život. Na kraju krajeva, ova jedinstvena Tvrđava dio je vizualnog identiteta grada Slavonskog Broda i njegov, sada već dobro poznati, simbol po kojemu se on ističe od ostalih gradova te ju kao takvu treba očuvati i ostaviti u nasljeđe budućim generacijama.

2. Povijesni kontekst i faze izgradnje tvrđave

Početak 18. stoljeća ujedno je i početak priče o tvrđavi u Slavonskom Brodu. Naime, 1702. godine grad Slavonski Brod ušao je u sastav Vojne krajine što znači da je postao dijelom plana obrane Habsburške Monarhije od Osmanskog Carstva. Razlog zašto je Slavonski Brod viđen kao područje od interesa za Habsburšku Monarhiju je njegov geografski i prometni položaj. Smješten u dolini rijeke Save na dijelu u kojem ona služi kao prirodna granica između turske Bosne i teritorija koje je pripadalo Austrijskom carstvu, Brod je percipiran kao jaka strateška točka i jedno od glavnih sjecišta trgovačkih puteva između dva carstva.² Stoga, u ljeto 1715. godine počinje se pripremati teren za gradnju nove, barokne utvrde nedaleko od stare srednjovjekovne utvrde Vukovac. Točnije, mjesto predviđeno za izgradnju tvrđave bio je slobodan prostor između civilnog naselja i stare utvrde koja je čuvala prijelaz preko rijeke.³ Zapadni dio civilnog naselja morao je biti srušen kako bi se mogao na tom mjestu podići *hornverk* (fortifikacijski element u obliku rogova smješten na južnoj strani utvrde). Iako su radovi izgradnje tvrđave započeti 1715. godine tek je nakon potpisivanja Požarevačkog mira, 1718. godine, bilo moguće krenuti u ozbiljnu realizaciju jer je tada dogovorena granica između Turskog Carstva i Habsburške Monarhije. Nakon što je Eugen Savojski odnio pobjedu na tom dijelu fronte.

2.1. Počeci izgradnje

Prvi plan Brodske tvrđave izradili su inženjer J. Willer i njegov zamjenik inženjer Perette, a potpisao i odobrio ga je Eugen Savojski. Iz tog prvotnog tlocrta može se vidjeti da je zamisao bila da tvrđava u svojoj osnovi bude četvrtastog oblika sa zašiljenim, trokutastim bastionima na uglovima koji bi bili povezani kurtinama (glavni bedemi koji spajaju dva bastiona). S vanjske strane, između bastiona, trebali su se nalaziti revelini (fortifikacijski elementi trokutastog oblika smješteni ispred kurtina) na svakoj strani osim na južnoj. Na toj strani bio je zamišljen *hornverk* pravokutnog oblika. Ovakav plan tvrđave koja je u unutrašnjosti pravokutna, a s dodatkom revelina poprima zvjezdasti izgled je inovacija i trend koji dolazi iz Francuske. Vrlo je vjerojatno da se J. Willer u izradi plana pozivao na rad francuskog inženjera Sebastiana Vaubana koji je za vrijeme svog života, ali i kasnije, bio prepoznat kao stručnjak u području fortifikacijskih sistema. Ono po čemu ga možemo smatrati inovativnim je to što je uveo i primijenio niz novih elemenata u gradnji utvrda, kako vanjskih

² I. BUNČIĆ, 1994. , 4.

³ J. Kljajić pisao o toj utvrđi.

(revelini, kontragarde - uzak fortifikacijski element ispred čela bastiona i revelina koji je služio za obranu grabišta i podnožja glavne tvrđavske forme, linete – vanjski fortifikacijski element za ojačanje obrane glavne tvrđavske fronte) tako i unutarnjih (kavaliri – izvorno kula promatračnica, ali u broskoj tvrđavi ima drugačiji oblik i ulogu, redvi – malo samostalno utvrđenje unutar revelina), koji su činili ta zdanja mnogo težima za osvojiti.⁴ Osim inženjera J. Willera i Perreta, za izgled i realizaciju ove tvrđave bilo je zaduženo više stručnjaka koji su se međusobno izmjenjivali nekad zbog bolesti, a nekad zbog neslaganja. Tako je Perettu, zbog bolesti inženjera J. Willera, u pomoć došao inž. Johann Maixner koji je kasnije imenovan pravim inženjerom poručnikom te plaćen mjesečnom plaćom od 50 forinti.⁵ Osim njega, osoba vrijedna spomena svakako je i bečki inženjer Werner jer nam njegov plan iz 1719. godine daje na uvid kakvo je bilo stanje izgradnje u tim najranijim fazama (**Slika 1.**).

Dakle, do 1720. godine izgradnja tvrđave je poprilično dobro napredovala pogotovo kada se uzmu u obzir sve nepredvidljive okolnosti toga vremena kao što su razne bolesti, poplave i prijetnje neprijatelja. J. Kljajić navodi kako je: „Nova tvrđava toliko napredovala u gradnji da se već sljedeće godine u njezine pojedine objekte mogla smjestiti vojska. Prema tom planu (inž. Wernera) već su bile zgotovljene dvije stražarnice kod Osječkih i Vodenih vrata, zatim vojarna duljine 52,6 m i širine 11,6 m, mala barutana u grlu bastiona sv. Eugena, dva duboka bunara iskopana u dvorištu tvrđave postrance uz rub istočne i zapadne, manje spremište za potrepštine uz zapadnu kurtinu i u njezinu produžetku magazin živeža. I u *hornverku* je već bilo završenih objekata (dom za časnike, kovačnica) i onih koji su trebali biti građeni u dogledno vrijeme.“⁶

Međutim, iako je gradnja tvrđave napredovala, glavni zapovjednik Maksimilijan Petraš – zapovjednik Broda od 1708., nije bio previše zadovoljan načinom na koji se pristupalo gradnji. Iz njegove korespondencije s Eugenom Savojskim saznajemo da je često govorio o nestručnosti i lijenosti upravitelja-inženjera te njihovog lošeg postupanja s radnicima. Uz to, često je napominjao i apelirao na potrebna financijska i materijalna sredstva koja su nedostajala te usporavala izgradnju.⁷ Da je Petraš bio u pravu potvrđuje to što su 1723. godine zabilježena prva oštećenja na tvrđavi. Ta oštećenja, odnosno problemi sa statikom, prouzrokovana su time što se radilo na previše mekanoj podlozi, ali i potresom koji je te iste godine pogodio Brod. Također, iste godine inženjer Heyss je izradio izvješće o štetama na

⁴ J. KLJAJIĆ, 1998., 45.

⁵ J. KLJAJIĆ, 1998., 57.

⁶ J. KLJAJIĆ, 1998., 59.

⁷ J. KLJAJIĆ, 1998., 58-59.

tvrđavi uz koje je priložio i novi plan (**Slika 2.**) na kojemu se mogu vidjeti novi elementi i pomak u izgradnji. Na bastionima na sjevernoj strani tvrđave (bastioni Sv. Karla i Sv. Elizabete) te kurtinama koje ih povezuju bili su dovršeni vijenci i prsobrani. Plan isto tako prikazuje da su bedemi istočne i zapadne kurtine bili prokopani te da je u bastionu Sv. Elizabete bila zamišljena izgradnja velike barutane. Godinu nakon toga, Petraš je obolio i preminuo, a na njegovo mjesto došao je general Odyer koji je zaslužan za angažiranje Nikole Doxata na daljnjim radovima na tvrđavi.

2.2. Preinake na tvrđavi za vrijeme Nikole Doxata

Nikola Doxat de Demoret učinio je veliki doprinos u smislu poboljšanja tada zatečenog stanja Brodske tvrđave. On je vjerojatno najkompetentnija osoba koja je funkcionalnost ove fortifikacije podigla na jednu puno veću razinu. Naime, Doxat je bio vojnik i graditelj švicarskog podrijetla koji se obrazovao u Nizozemskoj odakle je imao prilike naučiti sve o metodama vrlo značajnog inženjera M. Coehorna, Vaubanovog suvremenika i utemeljitelja novonizozemske fortifikacijske škole. Ono po čemu je rad ove škole specifičan je fokusiranje na gradnju nižih profila bastiona te podizanje većeg broja vanjskih i unutarnjih aneksa, koji su bili ograđeni grabištima ispunjenih vodom. Na taj način neprijatelju je skoro onemogućeno korištenje topova i prisiljen je na frontalno ratovanje. Također, još jedna prednost kod ovakvog fortifikacijskog sistema je gradnja pokretnih mostova koje je posada onda mogla podizati ili spuštati sebi po potrebi.⁸ Coehornov način gradnje bio je jednako efikasan u Nizozemskoj kao i Vaubanov način gradnje utvrda u Francuskoj. Svaki je na svoj način značajno pridonijeo napredovanju vojne arhitekture, a jedna od zanimljivosti tvrđave Brod je upravo u tome što odražava utjecaje ovih dviju dominantnih metoda u graditeljstvu tog doba.

Kada je Doxat 1725. godine došao na nagovor inženjera Odyera u Brod imao je niz konkretnih sugestija i savjeta kako popraviti oštećene dijelove tvrđave te u kojem smjeru ići s daljnjom gradnjom. Primijetio je da grabište oko tvrđave nije iskopano dovoljno duboko kao što ni temelji kontrafora glavnih bedema nisu išli dovoljno u dubinu što znači da zapravo nisu ispunjavali svoju glavnu funkciju – podupiranje glavnih bedema. Također, glavni obrambeni zid (kurtina) je na čak nekoliko mjesta bio izbijen prema grabištu (opkop oko utvrđenja) i to isto iz razloga što temelji nisu išli dovoljno duboko. Očito se tijekom prvih faza gradnje nije dovoljno pozornosti obratilo na močvarno tlo na

⁸ J. KLJAJIĆ, 1998., 63.

kojem se gradi što je vrlo problematično jer se na takvom tlu preko ljeta stvaraju pukotine u koje se kasnije, u jesen, slijevaju obilne kiše koje to isto tlo toliko razmekšaju da ono postane nesigurna statička točka i samim time ne može podnijeti težak teret bedema.⁹ To je jedna lekcija koju su inženjeri i ostali nadležni za izgradnju tvrđave morali naučiti na teži način.

Osim navedenog, Doxat je predložio izgradnju novih elemenata kao što su kontragarde, linete, galerije u revelinima, kazamatiranje kurtina da bi se dobio potrebni skladišni prostor i dodatna skloništa za vojsku, korekcije u proporcijama objekata itd. Međutim, iako su svi ovi prijedlozi su bili usvojeni, radovi na tvrđavi su bili usporeni krajem 1728. jer se glavni voditelj poslova, inž. Rochet, razbolio pa se neko vrijeme na tvrđavi Brod radilo samo najnužnije. Ne samo da su radovi tih godina bili usporeni već se 1731. spustio cijeli blok Karlovog bastiona te je Doxat ponovno bio pozvan u pomoć. Faktori usporavanja gradnje brodske tvrđave također su bili i konstantni nedostatak novca, materijala i kvalitetnih radnika te razne bolesti, pobune graničara oko Broda i prijetnje Turaka.

2.3. Posljednja faza izgradnje tvrđave u Slavonskom Brodu

Druga polovica 18. i prva polovica 19. stoljeća bile su posljednja faza izgradnje brodske tvrđave, međutim i ovo je razdoblje obilježeno raznim problemima i oštećenjima zdanja. Kljajić navodi kako se „Na temelju planova iz druge polovice 18. st. može dobiti odličan uvid u završne poslove na brodskoj fortifikaciji, ali i o teškoćama održavanja tog velikog obrambenog kompleksa.“¹⁰ Taj uvid se najbolje vidi iz planova inženjera Baermayer von Barienkhoffena koji 1750. Godine (**Slika 3.**) ne samo da donosi plan tvrđave već dodaje natuknice i stručne savjete o tome kako popraviti trenutno stanje tvrđave.¹¹ Ipak, u to vrijeme se gradi kapela Sv. Ane, točnije, 1743. godine. Riječ je o relativno velikoj kapeli oktogonalnog tlocrta koja je podignuta u samom središtu Oružnog trga – platoa kojeg je zatvarao kavalir, a služila je za blagoslov vojnika.¹²

Također, jedan od novih i danas vrlo prepoznatljivih, elemenata tvrđave nastao u drugoj polovici 18. stoljeća je kavalir. Smatra se da je gradnja kavalira započeta 60-ih godina 18. stoljeća. Riječ je o arhitektonskom objektu koji se nalazi na središnjem trgu,

⁹ J. KLJAJIĆ, 1998., 64.

¹⁰ J. KLJAJIĆ, 1998., 76.

¹¹ M. ILJANIĆ, M. MIRKOVIĆ, 1975., 214.

¹² Z. UZELAC, 2004., 189.

točnije on s tri strane omeđuje Oružni trg – ravnu površinu tj. plato u samom srcu tvrđave. Neobičnog je izgleda i funkcije. Naime, kavalir je potkovastog oblika i dominira vizurom tvrđave kada ju gledamo iz unutarnjeg obrambenog dijela (**Slika 4. i 5.**). Može se reći da je to najatraktivniji i najreprezentativniji dio cijelog kompleksa tvrđave, a ono što je posebno zanimljivo kod ove građevine je to što brodski kavalir ima drugačiju funkciju od one koja je uobičajena ovom tipu fortifikacijske arhitekture. Inače, kavaliri su unutarnji dodatak u bastionu čija je primarna zadaća da brane mrtve kutove i nadvisuju objekte napadača.¹³ Također, nekada su građeni i u pozadini kurtina ili paralelno s njima. Međutim, kavalir brodske Tvrđave je služio logističkim potrebama vojske, za skladištenje hrane i oružja, kao odmaralište te u bolničke svrhe. Ova namjena, iako drugačija od onoga što je bila općeprihvaćena praksa u gradnji kavalira, je zapravo vrlo logična i od velike važnosti. Nikola Doxat je već 1726. kritizirao neadekvatnu veličinu arhitektonskih objekata u glavnom bedemu i hornverku tako da je gradnja upravo ovog neobičnog kavalira predstavljala rješenje tog problema.¹⁴

Druga polovica 18. stoljeća bila je posebno izazovna u kontekstu gradnje tvrđave jer je tada došlo i do mnogobrojnih oštećenja. Naime, srušen je valobran ispred hornverka, oštećene su radionice u samom hornverku, obje vojarne i kapelica, a urušili su se i zidovi bastiona Sv. Mihovila. Zbog toga je 1787. godine u Brod poslana delegacija vojnih stručnjaka koja je trebala utvrditi oštećenja te ponuditi rješenja. Unatoč tomu što je postignut konsenzus oko toga da je potrebno daljnje održavanje tvrđave te da se treba nastaviti ulagati u poboljšanje njezine efikasnosti i obrambene moći, konkretnu i veću novčanu pomoć nije bilo moguće dobiti od strane državnih vlasti. No, iste te godine se ipak gradi Časnički paviljon u prostoru hornverka, impozantna zgrada koja je služila u vojne, ali i upravne svrhe.¹⁵

Nastavak radova na tvrđavi u Slavonskom Brodu u prvoj polovici 19. stoljeća podrazumijeva uglavnom manje zahtjevne popravke, izgradnju pomoćnih zgrada, kopanje bunara i izgradnju mostova – Osječki revelinski most (1830.), mostovi preko glavnog grabišta kod Vodenih (1832.) i Osječkih vrata (1844.), te most ispred *hornverških* vrata (1833.).¹⁶ Budući da je 1860. godine tvrđava službeno prestala biti objekt namijenjen za

¹³ J. KLJAJIĆ, 1998., 123.

¹⁴ J. KLJAJIĆ, 1998., 124.

¹⁵ K. PETROVIĆ, 1972., 15.

¹⁶ J. KLJAJIĆ, 1998., 77.

zaštitu državne granice raspuštene su skoro sve postrojbe, a one koje su ostale samo su održavale prostorije tvrđave potrebne za smještaj.

Druga polovica 19. stoljeća za tvrđavu je značajna zato što se nakon ukidanja Vojne krajine (1873.) stanovnicima grada Broda omogućava gradnja na esplanadnom prostoru tvrđave (okolni, slobodni prostor između tvrđave i grada) te je tako podignuta jednokatna školska zgrada koja je danas Fakultet strojarstva. Tih godina grad Slavonski Brod počinje mijenjati svoj izgled, a koncem stoljeća grade se kuće u raznim neostilovima što je tada bilo moderno. Malo po malo stanovništvo grada počinje iskorištavati i ulaziti u brisani prostor oko tvrđave pa se tako u zadnjim desetljećima istog stoljeća ruši dio zapadne glasije (zemljani nasip s blagom kosinom uokolo utvrđenja) zbog izgradnje željezničke pruge i mosta prema Bosni.¹⁷

2.4. Devastacija brodske tvrđave

Početak 20. stoljeća ujedno je i početak devastacije tvrđave jer se ruši dio vanjskog sistema obrane, točnije, ruše se straže kod Vodenih i Osječkih vrata te *honverka*. Zatim, odobrava se izgradnja stambenih blokova sjeverno od tvrđave, a istočna glasija postaje vlasništvo grada kako bi se spriječilo njezino cjepkanje i stambena gradnja od strane privatnika na tom zemljištu.¹⁸ Međutim, najveća razaranja tvrđave, a i grada, događaju se za vrijeme Drugog svjetskog rata. Slavonski Brod je pretrpio teška bombardiranja od strane saveznika. Samo u godinu dana (1944. – 1945.) bilo je dvadeset sedam bombardiranja; na Brod je bačeno četiristo vagona bombi. Od dvije tisuće petsto stambenih zgrada potpuno je srušeno tisuću sto sedamdeset pet, a mnogo ih je bilo i teško ili lakše oštećeno. Iako se o tome rijetko govori važno je istaknuti da je Slavonski Brod, uz Zadar, pretrpio najteža razaranja za vrijeme Drugog svjetskog rata (**Slika 6.**). Dodatna oštećenja tvrđave nastala su i kao posljedica potresa 1964. godine, ali i 1970. godine kada se na sjevernom perifernom dijelu tvrđave gradi nova cesta Đure Salaja.¹⁹ Naravno, priča o devastaciji tvrđave tu ne staje jer je Slavonski Brod bio pogođen i za vrijeme Domovinskog rata kada su još jednom stradale građevine unutar sklopa tvrđave (**Slika 7.**). Druga oštećenja nastala su u poplavi 1932. godine, potresu 1964. godine, izgradnjom nove ceste 70-ih i podizanjem novih zgrada na prostoru

¹⁷ K. PETROVIĆ, 1972., 29.

¹⁸ K. PETROVIĆ, 1972., 30.

¹⁹ K. PETROVIĆ, 1972., 31.

glasije: dom zdravlja, škola, vrtić, sportska dvorana, neboderi, kazališno-koncertna dvorana i dr.²⁰

U zaključnom dijelu ovog poglavlja o povijesnom kontekstu izgradnje tvrđave u Slavanskom Brodu smatram da bi bilo prikladno ponovno istaknuti opisom i slikom (**Slika 8., 9. i 10.**) konačan izgled ove jedinstvene fortifikacije iz 18. stoljeća. Naime, u svojoj izvornoj osnovi brodska tvrđava je zvjezdolikog oblika s tri obrambena pojasa – unutrašnji, vanjski i južni. Unutrašnji prostor tvrđave čine kurtine, odnosno glavni bedemi, koji su zaštićeni sa sve četiri strane ugaonim bastionima. Bastioni su na svim tlocrtima numerirani rimskim brojevima od I. do IV. i nose imena po svecima zaštitnicima grada: bastion I. nosi ime sv. Karla, bastion II. sv. Elizabete, bastion III. sv. Mihovila i bastion IV sv. Eugena. Zanimljivog su izgleda jer, ako ih usporedimo s kurtinama, izlaze više u prostor i imaju šiljasti završetak. Točnije, imaju dvije ravne vanjske plohe koje se spajaju na samom kraju. Na taj način se čine kao bolja obrambena solucija nego kružni ili kvadratni bedemi koji su se koristili u prijašnjim stoljećima. Bastioni su građeni od zemljanog naboja, a s vanjske strane su ozidani ciglom. Također je zanimljiva činjenica da je gornji zemljani sloj raščlanjen u nekoliko nivoa – podnožje, platforme za topove i grudobrani. U prostoru bastiona II. i IV. nalazile su se barutane, a u bastionu I. opskrbni magazin. Sve četiri kurtine su zidane ciglom, ali nemaju krov već je povrh njih zemljani nadsloj.²¹ Unutrašnji prostor spomenutih glavnih bedema, kurtina, je iskorišten tako što je podijeljen na kazamate (nadsvođene prostorije koje su služile u razne svrhe – skladištenje hrane i oružja, ljekarna, kovačnica i sl.).

Osim toga, u unutrašnjem dijelu kompleksa tvrđave postojalo je još nekoliko značajnih arhitektonskih objekata izgrađenih tijekom 18. stoljeća od kojih je najistaknutiji kavalir. Prema opisu Katarine Petrović: „Kavalir je masivna ciglom zidana jednokatna zgrada s tri krila, koja nije imala krov. (...) Unutrašnjost kavalira, u prizemlju i na prvom katu bio je niz bačvasto svođenih prostora međusobno povezanih.“ Osim kavalira, u samom središtu Oružnog trga, samim time i u središtu cijele tvrđave, nalazi se barokna kapela Sv. Ane koju je 1763. godine dao sagraditi ugledni brodski građanin Martin Gužvić.²² Posve južno od kavalira, odnosno, na južnoj strani Oružnog trga nalazile su se dvije dvokatne kasarne, slavonska i oficirska. Ovaj unutrašnji prostor s glavnim obrambenim bedemima zaštićen je s vanjske strane revelinama i glavnim jarkom koji je ispunjen vodom. Revelini su arhitektonska

²⁰ I. BUNČIĆ, 2015., 14.

²¹ K. PETROVIĆ, 1972., 13.

²² K. PETROVIĆ, 1972., 14.

zdanja trokutastog izgleda u tlocrtu koja su podignuta u svrhu zaštite kurtina. Tvrđava Brod imala je tri revelina; na zapadu revelin sv. Gvida, na sjeveru revelin sv. Ivana i na istoku revelin sv. Josipa. Glavni jarak s vodom, osim što ima obrambenu funkciju ujedno i utječe na opći izgled te pridonosi arhitektonsko-urbanističkoj zanimljivost same tvrđave.

Vanjski obrambeni pojas tvrđave čine kontragarde i linete, njihova izgradnja je počela nakon 1732. godine, a svrha im je zaštita bastiona i revelina. Kontragarde i linete svojim isturenim položajima zatvaraju skoro potpuni krug oko glavnih bedema tvrđave. Fase kontragardi i lineta sastaju se pod uglom u trokutaste ispuste te zato cijeli vijenac kontragardi i lineta daje tvrđavi u tlocrtu zvjezdoliku osnovu.²³ Južni obrambeni pojas se odnosi na *hornverk* – važan dio fortifikacijske arhitekture koji služi za zaštitu glavnih bedema. Nastavlja se na glavni obrambeni dio tvrđave, međutim svojim pravokutnim izgledom pomalo narušava simetriju zvjezdastog oblika kompleksa. U unutrašnjosti *horverka* sagrađeni su objekti stambenog, gospodarskog i vojnog karaktera.²⁴ Ovo bi ukratko bio opis konačnog izgleda tvrđave u koji ulazi i brisani prostor glasije također.

Danas zvjezdoliki izgled tvrđave nije sačuvan već samo njezin osnovni, četvrtasti oblik kojeg definiraju bastioni povezani kurtinama. *Honverk* je djelomično sačuvan. Zapadni i južni dio *honverka* se mogu prepoznati iz ptičije perspektive, odnosno iz zraka, ali istočni dio je devastiran 70-ih godina prošloga stoljeća kada se gradila Vukovarska ulica. Građevine koje su se nalazile u *hornverku* su obnovljene i danas imaju novu funkciju. Obnovljen je i izvorni most koji omogućava komunikaciju i kretanje iz *horverka* prema središnjem dijelu tvrđave. Kavalir koji dominira vizurom središnjeg dijela tvrđave danas je djelomično obnovljen. Cijelo zapadno krilo Kavalira je obnovljeno, a iduće na redu će biti sjeverno zatim istočno krilo. U središnjem dijelu tvrđave se nalazi i zgrada Slavonske vojarne koja je danas u funkciji kao Klasična gimnazija. Zgrada Oficirske vojarne je srušena do temelja u Drugom svjetskom ratu i predviđa se da bi se tu jednoga dana mogao izgraditi hotel, no zasada nema nikakvih konkretnih planova koji idu u tom smjeru. Kurtine na zapadu koje spajaju bastion I. (sv. Karla) i bastion IV. (sv. Eugena) su obnovljena i danas se koriste u turističko-ugostiteljske svrhe, dok kurtine na istoku čekaju svoj red za obnovu i prenamjenu. Kurtine na sjeveru su jednim dijelom sačuvane, a one na jugu su potpunosti izgubljena. Naposljetku, u samom centru tvrđave nalazi se rekonstruirana²⁵ kapela Sv. Ane koja se zapravo ne koristi već više

²³ K. PETROVIĆ, 1972., 15.

²⁴ K. PETROVIĆ, 1972., 15.

²⁵ Uvjetno rečeno.

služi u dekorativne svrhe npr. kao kulisa na slikama mladenaca. Od tri revelina samo je sačuvan revelin sv. Josipa na istoku. Vijenac kontragardi i lineta koji je tvrđavi davao zvjezdoliki oblik u tlocrtu je uništen i većinom je na tim mjestima samo ravna zelena površina.

3. Obnova tvrđave u Slavonskom Brodu

3.1. Stanje tvrđave 1972. godine

Brodsko tvrđava proglašena je spomenikom kulture 1959. godine, a prva istraživanja počinju 70-ih godina 20. stoljeća.²⁶ Cijeli jedan broj časopisa *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* iz 1972. svjedoči o tome. Ovdje se po prvi put detaljno obrađuje i problematizira tema tvrđave u Slavonskom Brodu kroz nekoliko tekstova koje je pisalo četvero stručnjaka. Arheologinja Katarina Petrović pisala je o povijesti izgradnje tvrđave i njezinoj devastaciji, ravnateljica Muzeja Brodskog Posavlja Milena Nedeljković pisala je o stanju tvrđave danas (odnosno, 1972. godine), konzervatorica Nada Aleksić donijela metodološki pristup za konzervatorska istraživanja, a nekoliko riječi povodom izložbe napisao je Vlado Mađarić, ravnatelj Republičkog zavoda za zaštitu spomenika. Stoga će kroz ovo potpoglavlje biti donesene najvažnije informacije o stanju brodske tvrđave tih godina kao i prve ideje vezne za obnovu, ali i valorizaciju ovog spomenika.

Milena Nedeljković spominje kako je stanovništvo grada Slavonskog Broda počelo iskorištavati teritorij koji je bio u sklopu tvrđave otkad je njezina funkcija službeno bila ukinuta. Već tada su se cigle u tvrđavi počele koristiti kao građevni materijal od kojeg je nastao cijeli kompleks zgrada na Trgu Pobjede, od Cesarčeve do Pilareve ulice. Zatim, istočna glasija je zasađena drvećem i postala omiljeno šetalište i park koji se i danas naziva isto – Klasija, dok je zapadna glasija iskorištena za izgradnju željezničke pruge i mosta prema Bosni te nasipa.²⁷ Na terenu glasije sagrađeni su još Sokolski dom i zgrada pošte, a nakon Drugog svjetskog rata zauzimanje prostora tvrđave se nastavlja jer se na sjevernom dijelu gradi nekoliko većih arhitektonskih objekata: Dom „Đuro Salaj“, tri stambena nebodera, stadion Klasija, bolnica „Plavo Polje“, škola „Mika Babić“²⁸, dječji vrtić „Pčelica“ i dr. U istom tekstu se navodi kako je od cijelog kompleksa tvrđave najbolje sačuvan središnji dio i hornverk. U konfiguraciji terena vidljiva su sva četiri bastiona, ali bujna vegetacija onemogućava točan uvid. Kurtine nisu sve sačuvane – u potpunosti je sačuvana kurtina između bastiona I. i IV. i II. i III.

Prostori tvrđave su napušteni od strane vojske zbog svoje nepogodnosti pa je daljnje propadanje i zanemarivanje nastavljeno. Glavni jarak koji je okruživao bedeme i bastione

²⁶ K. PETROVIĆ, 1972., 31.

²⁷ M. NEDELJKOVIĆ, 1972., 34.

²⁸ 1991. godine mijenja se naziv u Osnovna škola „Hugo Badalić“

1972. je vidljiv samo u tragovima, a kavalir je uglavnom dobro sačuvan iako je na dijelovima oštećen – najviše na srednjem krilu gdje je nekada stajao toranj sa satom; krov iz 19. stoljeća je također uništen i dotrajava.²⁹ Južnu stranu Oružnog trga uokvirivale su dvije kasarne, Slavonska i Oficirska, od kojih je Slavonska ostala sačuvana gotovo u izvornom stanju, dok je Oficirska do temelja srušena sa zemljom bombardiranjem u Drugom svjetskom ratu. Barutana u bastionu II je još jedna građevina u centralnom djelu tvrđave koja je ostala sačuvana u svojoj cjelini, međutim, taj prostor se ne održava zbog čega je dosta obrastao vegetacijom. Osim središnjeg dijela tvrđave sačuvan je i dio istočnog revelina, revelin sv. Josipa, te mirnodopska barutana (**Slika 11.**)³⁰ koja je smještena na lineti X, a naročito dobro su očuvane građevine koje se nalaze u hornverku: oficirski paviljon (građen krajem 18. stoljeća, tada redovito održavan i korišten za potrebe vojske), drvarnica koja je postavljena simetrično iza njega, stan komandanta garnizona (u to vrijeme je služio kao dom JNA) te Kapelanov stan i podrum.³¹

U dijelu o metodološkom pristupu konzervaciji ovog spomenika Nada Aleksić na više mjesta napominje kako je istraživanje, dokumentiranje, očuvanje i uključivanje kompleksa tvrđave u život grada od iznimne važnosti i to ne samo na razini grada ili županije već na nacionalnoj i opće društvenoj razini: „Ugroženost ovog spomenika kulture postaje svakim danom sve teže, posebno za one dijelove fortifikacionog sistema koji su neprikladni i nepodesni za potrebe Komande garnizona, te su u mnogome devastirani (...) Stoga se ne bi smjelo dopustiti daljnja odlaganja pristupanja rješavanju akutnih pitanja zaštite ovog spomeničkog kompleksa, budući fenomen brodske tvrđave zaslužuje da se u tom pogledu iznađu zadovoljavajuća i trajna rješenja.“³² Nadalje, N. Aleksić iznosi svoje teze o tome kako bi se trebalo pristupiti obnovi tvrđave u Slavonskom Brodu i što bi sve dokumentacija trebala obuhvaćati.

Na prvom mjestu se ističu arhivska istraživanja i povijesna građa s naglaskom na društveno-političku situaciju koju treba uzeti u obzir kako bi se utvrdila strateška uloga i značaj tvrđave. Također, potrebna je i likovno-povijesna dokumentacija koja podrazumijeva stare planove, crteže, gravire i reprodukcije iz literature o kompleksu.³³ Nakon toga, iznimno je važna dokumentacija postojećeg stanja koja uključuje geodetske i arhitektonske snimke,

²⁹ M. NEDELJKOVIĆ, 1972., 35.

³⁰ Barutana koja se nalazi u blizini bastiona sv. Karla, ali izvan središnjeg tvrđavskog područja koje je zaštićeno bedemima i kurtinama. Postoji još jedna barutana u središnjem dijelu tvrđave, smještena unutar bastiona II.

³¹ M. NEDELJKOVIĆ, 1972., 37.

³² N. ALEKSIĆ, 1972., 64.

³³ N. ALEKSIĆ, 1972., 65.

sondiranja te statička ispitivanja. Sva istraživanja koja se provedu moraju imati sređenu i sistematiziranu dokumentaciju. Zatim, potrebna je analiza arhitekture u koju spada argumentiranje karaktera i namjene ove cjeline, ali i kronološka analiza, odnosno, datiranje svakog objekta unutar tvrđave. Na tom tragu, trebalo bi izraditi studije o spomeničkoj valorizaciji kompleksa i objekata u tvrđavi uključujući sve aspekte vrijednosti od dokumentarne, urbanističko-arhitektonske do estetske. Osim toga, vrlo je važno da se dokumentira stanje svih objekata u tvrđavi, izvori koji govore o njima kao i stupanj njihove ugroženosti. Na temelju spomenute dokumentacije trebao bi se izraditi plan za sanaciju i rekonstrukciju objekata koji će posebno tretirati konzervatorske probleme tvrđave i na kraju glavni izvedbeni plan u kojemu će precizno biti objašnjena namjena svih površina, prostora i objekata.³⁴

Budući da je većina štete na tvrđavi nastala kao posljedica nemara i neurednog održavanja, Nada Aleksić smatra da bi se od konzervatorskih radova prvo trebali poduzeti oni preventivnog tipa koji se fokusiraju na probleme nosivosti konstrukcije i probleme s vlagom i podzemnim vodama. Dakle, sanacija krovišta i svodova te konsolidacije, statički zahvati i izolacija objekata od vlage su koraci koje bi što prije trebalo uraditi. Osim zaštitnih radova, istaknula je da je vrlo bitno da se obrati pažnja na što bolju prezentaciju objekata kao i na rušenje nekih recentnije sagrađenih objekata koji narušavaju integritet kompleksa (spremišta, hangari i sl.). Međutim, ono što je najbitnije i što bi trebala biti misao vodilja tijekom svih faza sanacije i zaštite spomenika je da se spomenik vrati što je više moguće u svoje prvobitno, izvorno stanje.

Nada Alekić nije zaboravila spomenuti hortikulturni i urbanistički problem koji je nastao širenjem grada na teritorij tvrđave. Naime, širenje grada dovelo je do toga da se zvjezdoliki oblik kompleksa narušio, i to posebno na jugoistočnoj strani zbog izgradnje Vukovarske ulice koja je presjekla dio tvrđave i time narušila njezinu prostornu koncepciju (**Slika 12.**). Zbog ovoga bi trebalo obratiti pažnju na sprječavanje svake daljnje tendencije širenja grada prema tvrđavi. Kako bi se postigla pravilna konzervacija i obnova ovog spomenika kulture potrebno ga je percipirati i očuvati kao cjelinu, a svako parcijalno pristupanje revitalizaciji spomenika bi trebalo izbjegavati.³⁵

³⁴ N. ALEKSIĆ, 1972., 67.

³⁵ N. ALEKSIĆ, 1972., 68.

Još jedan poseban apel na kulturno-povijesnu važnost tvrđave i njezinu adekvatnu obnovu pronalazimo u tekstu Vlade Mađarića, ravnatelja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture.³⁶ Njegov stav je vrlo jasan i vrlo kritički nastrojen prema vladajućim strukturama koje krivi za loš pristup obnovi ovog fortifikacijskog kompleksa. Naime, on iznosi kako je uloga i funkcija Zavoda za zaštitu spomenika bila svedena na „davanje mišljenja“ o već pripremljenom i izrađenom urbanističkom planu kojeg su osmislili oni koji nemaju iskustvo u provođenju ovako kompleksnih, multidisciplinarnih projekata. Ne samo da je isključivanje struke iz pripreme projekta obnove u suprotnosti s onim što stoji u zakonu, već je vrlo neodgovorno i nepromišljeno ponašanje koje ugrožava sudbinu samog spomenika. Iz teksta je vidljiva frustracija ravnatelja Zavoda vezana za ovaj problem, ali je vidljiv i njegov humanistički stav u kojem na tvrđavu gleda kao na cjelinu koja je povezana i organski sada već srasla s gradom.

Mađarić naglašava kako je: „Kompleks brodske tvrđave najvjerodostojniji dokument, najautentičnije svjedočanstvo i objektivirana istina o situaciji u jednom određenom vremenu na ovom našem tlu, (...) istina o određenom stanju i dostignućima jedne civilizacije (...).“³⁷ Također, dodaje kako prošlost ne treba zanemarivati ili je se odricati jer dostignuća naših predaka nisu stvaralačka dostignuća prošlosti već dokumenti i elementi progresa koji su uvijek utjecali na daljnji razvoj i bili značajan faktor promjena. Svoj tekst završava snažnim tonom naglašavajući zašto je zapravo važno cijeliti spomenike poput tvrđave te zašto bi svima trebalo biti stalo do toga kako se postupa s njima. “Spomenici kulture na području jedne općine nisu nikakvo “komunalno vlasništvo“ s kojim bi određeni ljudi ili institucije mogli i smjeli postupati kao sa svojom prćijom. Oni su naša nacionalna kulturna baština i vlasništvo čitave zajednice. Zato je i njihovo čuvanje i zaštita opće nacionalni i općedruštveni interes i zadatak.“³⁸

³⁶ V. MAĐARIĆ, 1972., 38.

³⁷ V. MAĐARIĆ, 1972., 42.

³⁸ V. MAĐARIĆ, 1972., 43.

3.2. Aktivno planiranje i počeci obnove 1994. – 1998.

Iako je prva dokumentacija obrađena i prezentirana u cijelom jednom broju časopisa *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 1972. godine, prvi konkretni radovi su bili poduzeti tek 1995., odnosno nakon što je tvrđava postala vlasništvo grada Slavenskog Broda (1994.). Kao što je za pretpostaviti prvi radovi podrazumijevali su čišćenje i sanaciju oštećenih objekata te čišćenje glavnog opkopa. Međutim, prije spomenutih radova Zavod za zaštitu spomenika kulture je, u suradnji s Muzejem Brodskog Posavlja, 1994. godine organizirao izložbu pod nazivom „Tvrđava Brod“ kako bi temu obnove i važnosti ovog spomenika još više aktualizirao. Viša kustosica Ivanka Bunčić napisala je povijesni pregled o tvrđavi dok je konzervatorsko-urbanističku studiju revitalizacije tvrđave sastavila konzervatorica Zofia Mavar. Ona navodi kako su povijesna i konzervatorska analiza sedamdesetih godina provedene djelomično te kako ova izložba pruža cjelovitiji uvid u sintezu svih do tada izrađenih analiza s manjim izmjenama.³⁹ Međutim, analiza je dosta šturo napisana i nudi samo prijedlog za raspored funkcija budućih restauriranih dijelova tvrđave. U svojoj analizi Z. Mavar ne objašnjava detaljno koje točno objekte bi prenamijenila u što niti koje bi konzervatorske postupke koristila. Njezin prijedlog je da u centralnom dijelu kompleksa budu smješteni sadržaji kulturno-obrazovnog tipa (muzejsko-galerijski izložbeni prostori, čitaonica, knjižnica i sl.), za prostore u ostalim dijelovima tvrđave predviđeno je da ispunjavaju različite funkcije koje nedostaju gradu poput poslovnih i ugostiteljsko-hotelijskih, a područje devastiranog areala tvrđave moglo bi biti iskorišteno za različite sportsko-rekreativne aktivnosti.⁴⁰ Također, autorica donosi dvije varijante hortikulturnog rješenja gdje je u prvoj varijanti zamišljeno da se, uz manje intervencije, park unutar tvrđave poveže s gradskim parkom „Klasija“. Druga varijanta podrazumijeva veće intervencije i uklanjanje suvišnog zelenog pokrova kako bi se bolje vizualno prezentirali nestali fortifikacijski elementi.

Nedugo nakon što je izložba „Tvrđava Brod“ održana počeli su prvi radovi na sanaciji ovog vrijednog kulturnog spomenika. Zlatko Uzelac u dva navrata piše za časopis *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*⁴¹ u kojem opširno izvještava o prve tri godine obnove brodske tvrđave. „U nešto manje od godinu i pol dana od početka radova, odnosno u dvije dosadašnje ljetne građevinske sezone, obnovljena su dva od ukupno četiri velika tvrđavska

³⁹ Z. MAVAR, 1994., 15.

⁴⁰ ISTA, 16.

⁴¹ Prvi članak se odnosi na radove poduzete 1996. i 1997. godine, dok se drugi članak odnosi na radove iz 1998. godine.

bastiona – bastion Sv. Mihovila i bastion Sv. Eugena. Za 1998. godinu ostaje još obnova bastiona Sv. Elizabete, dok je bastion Sv. Karla, koji je jedini preostao očuvan u većoj mjeri, potrebno samo urediti i podići do izvorne visine prsobrana, nakon čega će jezgra Tvrđave iznova zadobiti svoj izvorni karakteristični tlocrt i glavni osnovni gabarit.⁴² Nadalje, glavni opkop tvrđave iznova je otkopan ispred istočne kurtine, očišćena su oba grla hornverka, a otkopan je i vanjski opkop istočnog rebrina Sv. Josipa.

Ovim iskapanjima otkriven je sjeverni podzid hornverka sačuvan u cjelini i punoj visini, saniran je i arheološki prezentiran kako bi svjedočio o načinu gradnje tog vremena. Uzelac navodi da je do sada otkopana oko jedna trećina opkopa oko središnjeg dijela tvrđave, a sve radove oko čišćenja opkopa i obnove bastiona financirale su „Hrvatske vode“ i grad Slavonski Brod, dok je izvršitelj radova bilo vodno poduzeće „Brodsko Posavina“.⁴³ Čišćenje opkopa je bilo iznimno bitno u prvoj fazi obnove jer su dijelovi nekadašnjeg opkopa bili posve zamočvareni što je predstavljalo ne samo velike ekološke probleme već i probleme s vlagom i podzemnim vodama koje su se zadržavale kako u tvrđavi tako i u samom gradskom centru. Osim tih problema, jedan veliki problem bile su i ogromne količine smeća koje je vojska JNA desetljećima odlagala na tom području, ali i razna skladišta koja su podignuta za njihove svrhe. U ljeto 1996. godine porušeno je pet velikih skladišta koja su se nalazila na razrušenim dijelovima tvrđave, ali i velika kuhinja te vojnički klub koji su se nalazili na mjestu bastiona Sv. Mihovila.

Ono što je predstavljalo još jedan problem kada je u pitanju obnova ovog kompleksa je cesta koja je izgrađena krajem 60-ih godina jer je presjekla istočni dio tvrđave. Zbog toga je postojala potreba za pronalaskom najboljeg načina na koji bi se cesta mogla ili suziti ili zatvoriti. Iako je predstavljala veliki problem u smislu obnove i povezivanja grada s tvrđavom, funkcija Vukovarske ulice je također bila važna jer se njome odvijao promet prema graničnom prijelazu. Kako Uzelac piše, u to vrijeme je postojao plan da se u prvoj fazi ulica suzi i da se promet premjesti te da se u drugoj fazi, kada se bude poduzimala obnova vanjskog opkopa jugoistočne kontragarde, ta prometnica potpuno ukloni. Naizgled jednostavan plan, ali zapravo vrlo kompliciran jer podrazumijeva potpunu reorganizaciju prometa.⁴⁴

Osim radova na čišćenju opkopa i obnovi bastiona u ovoj fazi obnovljena je i zgrada Slavonske vojarne koja je prenamijenjena u Klasičnu gimnaziju te otvorena 1997./98. školske

⁴² Z. UZELAC, 1997., 3.

⁴³ Z. UZELAC, 1997., 4.

⁴⁴ Z. UZELAC, 1997., 5.

godine (**Slika 13. i 14.**). Ovo je prvi od mnogih budućih sadržaja koji su planirani da ispunjavaju prazne prostore tvrđave.⁴⁵ Nakon spomenutih radova fokus obnove bio je usmjeren na vraćanje kavalira u prvobitno stanje. S obzirom na to da je kavalir oduvijek smatran najreprezentativnijim i najzanimljivijim dijelom tvrđave u arhitektonskom smislu, sasvim je logično da njegova obnova bude sljedeća. Međutim, to će se ispostaviti kao puno kompliciranija inicijativa jer se ni dvadeset tri godine kasnije cjelokupna obnova kavalira neće ostvariti. No, o tome više u nadolazećim poglavljima.

Još jedan napredak u obnovi bilo je snižavanje razine tla i čišćenje prostora između kurtina i kavalira na sve tri strane, koji je bio zatrpan smećem, zemljom i šutom. Također, uklonjen je asfalt i očišćen je nasip u Osječkom prolazu (središnji prolaz kroz sjeverno krilo kavalira) koji je napokon došao do punog izražaja. Otkriveni su i ostaci nekadašnjeg zvonika na krovnoj terasi iznad prolaza. Ostaci su pronađeni arheološkim istraživanjima te je tako utvrđeno da je zvonik srušen za vrijeme bombardiranja u Drugom svjetskom ratu, ali sada je napokon omogućena izrada izvedbenog projekta za rekonstrukciju. Da bi rekonstrukcija bila moguća bilo je potrebno ukloniti veliki betonski rezervoar u središnjem krilu, koji je podignut početkom 20. stoljeća, što se ispostavilo kao najteži zadatak do tada jer je rezervoar bio neobično čvrste konstrukcije. Osim toga, 1996. godine se obnova južnog dijela zapadnog krila kavalira pokazala kao vrlo kompliciranom zbog raznih pregradnji koje su se tamo nalazile. Najzahtjevniji pothvat bilo je uklanjanje i razbijanje bazena od armiranog betona koji je postavljen za vježbe ronilaca. Uklonjeni su betonski podovi u prizemlju koje je očišćeno do izvornog popločenja opekama čime su vraćene prvotne proporcije prostorija, a nakon odzidavanja većine polukružnih otvora arhitektonske i funkcionalne vrijednosti kavalira su došle još više do izražaja.⁴⁶ Upravo je ovaj dio kavalira predviđen za smještaj Galerije umjetnina čiji će postav sačinjavati kolekcija umjetničkih djela kipara Branka Ružića. Plan je, također, vratiti izvorni izgled pročelja kavalira s novim kamenim okvirima prozora i vrata te njihovim točnim rasporedom iz 18. stoljeća.

Od posebnog interesa je istraživanje ostataka nekadašnje kapele Sv. Ane koja se nalazila u samom središtu Oružnog trga pa tako i tvrđave. Uzelac tvrdi kako je riječ o prvorazrednom djelu barokne arhitekture kao i to da planovi za rekonstruiranjem kapele postoje, ali se prije toga treba riješiti niz pitanja vezanih za arhitektonsku obradu pročelja i unutrašnjosti.⁴⁷

⁴⁵ Z. UZELAC, 1997., 5.

⁴⁶ Z. UZELAC, 1997., 6.

⁴⁷ Z. UZELAC, 1997., 7.

Nadalje, projekt uređenja i prenamjene Časničkog paviljona u magistrat Slavenskog Broda je bio dovršen, a financijska sredstva odobrena što je značilo da će radovi na obnovi započeti 1998. godine. Planovi za Kapelanov stan su također bili izrađeni, podrazumijevali su prenamjenu ove barokne kuće u manji caffè bar i informacijski centar. Na samom kraju prvog članka Uzelac spominje kako postoji inicijativa za sanaciju istočne kurtine i njezino preuređenje u čijim bi se prostorima nalazili sadržaji trgovačko-ugostiteljskog tipa te gradnja hotela na mjestu Stožerne vojarne koja je do temelja srušena u Drugom svjetskom ratu. Također, na mjestu srušenog revelina Sv. Ivana (na sjeveru) mogla bi se podići športsko-trgovačka dvorana.⁴⁸

Drugi članak koji Zlatko Uzelac piše za časopis *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* je još opširniji te donosi podatke o tome što se radilo treće godine od početka radova na obnovi brodske tvrđave. Građevinska sezona 1998. godine pokazala se vrlo produktivnom jer su radovi započeli već u veljači, zbog povoljnog vremena, a od posebnog značaja je bila spoznaja o očuvanosti devastiranih zidova istočnog polubastiona hornverka. Unatoč tomu što su devastirani, zidovi su ipak bili dovoljno dobro sačuvani da se i taj dio tvrđave obnovi što je značilo da će se dio Vukovarske ulice, koja je uzrok devastacije spomenutog dijela tvrđave, morati ukloniti. Iako će se urbanistički morati provesti komplicirana promjena koja podrazumijeva gradnju novog puta prema graničnom prijelazu i smanjenje prometa u Vukovarskoj ulici, ona također podrazumijeva vraćanje integriteta hornverku kao posebnom fortifikacijskom elementu.⁴⁹ Ova tema je u to vrijeme bila dosta kontroverzna zato što je već postojala inicijativa da se zadrži postojeće stanje Vukovarske ulice te da se ona i proširi kako bi promet prema graničnom prijelazu lakše tekao. Konzervatorska i arheološka istraživanja hornverka su tu inicijativu otežala, a kasnije se ispostavilo da su bila presuđujući argument za mijenjanje spomenutih planova.

„U pravoj utrci s vremenom prva bitka je bila dobivena, no konačno povoljnije rješenje graničnog prijelaza još nije usvojeno, pa opasnost da središte Slavenskog Broda bude trajno zakrčeno prometom graničnog prijelaza, a Tvrđava odrezana od grada širokom cestovnom prometnicom, i dalje za sada ostaje.“⁵⁰

Iste godine dovršavali su se radovi na obnovi bastiona, pogotovo bastiona sv. Elizabete i Sv. Eugena. Bastion Sv. Elizabete je bio problematičan jer se kod nasipa na istočnoj strani

⁴⁸ Z. UZELAC, 1997., 8.

⁴⁹ Z. UZELAC, 1998., 7.

⁵⁰ Z. UZELAC, 1998., 10.

napravila bara koja je bila zatrpana smećem i obrasla raznim raslinjem. No, do kraja građevinske sezone bastion je očišćen i ponovno izgrađen, a njegov tlocrt se napokon mogao bjelodano vidjeti.⁵¹ Bastion Sv. Eugena je također obnovljen u svom izvornom obliku. Dovođeno je podizanje prsobrana na zapadnoj strani; cijela zapadna eskarpa je škarpirana kao i unutrašnjost te je posijana trava. Podignut je i zemljani nasip s desne strane nekadašnjih ulaznih vrata u hornverk koji je bitno podigao ambijentalnost ulaznog prostora. Ambijentalnosti cijelog kompleksa pridonijelo je iskapanje istočnog dijela glavnog opkopa te spuštanje njegove razine na izvornu dubinu. Naime, očišćeni dio opkopa nije bio iskopan do izvorne dubine, već za 1,5 m pliće, zbog podzemnih voda. Jednom kada je riješen taj problem ujedno je riješen i ekološki problem nekadašnje bare uz sportski park „Klasija“ zbog čega je monumentalnost arhitekture brodske tvrđave došla još više do izražaja.⁵²

Godine 1998. provedena su značajna arheološka istraživanja ostataka nekadašnjih zapadnih gradskih vrata koja su postojala tamo, na prostoru *horverka*, prije izgradnje tvrđave. Iako se istraživanja ne tiču direktno tvrđave, značajna su zbog toga što daju više informacija o povijesti grada Slavenskog Broda te o izgledu gradskih bedema prije podizanja tvrđave na tom mjestu. Ova arheološka istraživanja, ali i sva dotadašnja, provela je ekipa Muzeja Brodskog Posavlja pod vodstvom arheologa Josipa Lozuka. U prostoru zapadnog polubastiona *honverka* pronađen je puni presjek nekadašnjeg opkopa gradskog naselja, dobro očuvani ostatak zemljanog bedema te sama gradska vrata s ostacima drvenih greda čija će detaljnija analiza dati više odgovora na pitanja o povijesti stare gradske jezgre.⁵³

Kao što je ranije bilo spomenuto, prva obnovljena i prenamijenjena građevina u tvrđavi bila je Slavonska vojarna, odnosno Klasična gimnazija, koju je projektirala arhitektica Karmela Ahel. Ovime je prostor tvrđave zaživio u jednom novom duhu, a plan za obnovu drugog objekta u gotovo neposrednoj blizini (uz put koji vodi od *horverka* prema Oružnom trgu) čekala je mala barokna prizemnica – Kapelanov stan. Konzervatorskim istraživanjima pronađeni su ostaci izvornog načina žbukanja, boje pročelja i konstrukcija krova. Također, su utvrđene nadogradnje iz vremena JNA koje su uklonjene. Nakon toga, dobiveni su točni podaci za izradu plana i projektiranje. Sve poduzete radove je financirao grad, ali nakon što se građevina obnovi predviđeno je da ide u zakup kako bi se uložena sredstva vratila.⁵⁴ U ovom članku Uzelac se dotiče problema oko financiranja ostalih predviđenih radova, najviše onih

⁵¹ Z. UZELAC, 1998., 11.

⁵² Z. UZELAC, 1998., 14.

⁵³ Z. UZELAC, 1998., 16.

⁵⁴ Z. UZELAC, 1998., 16.

koji se tiču osnivanja Galerije umjetnina. On smatra ovaj projekt vrlo bitnim jer riječ o jedinstvenom projektu u hrvatskoj kulturi u to vrijeme. Naime, Galerija umjetnina s kolekcijom kipara Branka Ružića bila bi prva galerija suvremene umjetnosti sa stalnim postavom u kojoj bi bila smještena značajna zbirka djela najistaknutijih hrvatskih umjetnika.⁵⁵ Osim toga, ističe da konzervatorska istraživanja južnog dijela zapadnog krila kavalira sporo teku jer je su problemi vezan za obnovu tog dijela poprilično komplicirani. Uz problem demontiranja krovišta, koje je dodano u 19. stoljeću, postoji velika dilema oko toga što napraviti s betonskom pločom koja prekriva veliki dio pokrova kavalira. Ovo je ujedno i problem vezan za izolaciju jer otežava, tj. onemogućava, konzervatorima rekonstrukciju izvornog načina izolacije krovne terase. Budući da bi skidanje betonske poče znatno više koštalo, a financijska sredstava su polako počela nedostajati, odlučilo se za kompromis koji je podrazumijevao uvrštavanje novih oblika izolacije i odvodnje.

Na kraju članka Zlatko Uzelac spominje kako će izostanak sufinanciranja od strane Republičkog fonda za kulturu i obnovu (koji unatoč svim pohvalama nije mnogo sudjelovao financijski) znatno usporiti realizaciju Galerije umjetnina, ali nada se da ju neće i onemogućiti.

Ono što se može zaključiti nakon čitanja ovih prvih članaka o procesu obnove tvrđave u Slavenskom Brodu je da se u prve tri godine napravilo dosta značajnih koraka u smislu vraćanja arhitektonskog integriteta ovom vrijednom kulturnom spomeniku. Velike akcije čišćenja teritorija tvrđave, škarpiranje (formiranje kosine bedema) i ostali zemljani radovi te dovršavanje glavnog opkopa i obnova Slavenske vojarne uvelike su promijenili izgled cijelog kompleksa, pogotovo kad se uzme u obzir kakvo je stanje bilo prije, odnosno, kakvu devastaciju je tvrđava pretrpjela tijekom godina. Međutim, kao što i sam Uzelac navodi, radovi koji su se poduzimali (iako značajni) nisu zahtijevali toliko velika financijska ulaganja naspram radova koji se očekuju u budućnosti, to su ponajprije radovi vezani za zaštitu i revitalizaciju kavalira. Ti radovi čine se kao najveći izazov jer je razina kompleksnosti obnove ove građevine puno veća od one kada su u pitanju bastioni ili opkopi.

⁵⁵ Z. UZELAC, 1998., 16.

3.3. Idejno rješenje uključivanja tvrđave u prostor grada iz 1995.

Iako članci Zlatka Uzelca daju poprilično dobar uvid u konzervatorske radove i smjerove u kojima se išlo s obnovom brodske tvrđave, postoji i idejno rješenje njezine obnove koje je osmislio tim stručnjaka pod vodstvom arhitekta Stjepana Lončarića i urbaniste Ivica Ledera. Ovaj tim uključivao je još Z. Uzelca, D. Bagarića i A. Diklića kao suradnike, a tvrtka na čije je ime bio izrađen spomenuti projekt bila je „SAM N. P. P“ iz Zagreba. Ovo potpoglavlje zamišljeno je da se osvrne samo na najvažnije dijelove tog idejnog rješenja jer je projekt zapravo dosta šturo i generalno opisan, puno detaljniji je onaj iz 1996. godine u kojemu se opisuju smjernice za obnovu Časničkog paviljona. Međutim, idejni projekti su na kraju krajeva samo to – idejni projekti jer nerijetko u realizaciji dolazi do promjena i određenih adaptacija tako da se ne mogu uzeti kao dokaz stvarne obnove. Tako je bilo i u slučaju obnove brodske tvrđave. Godine 2012. napravljena je revizija u kojoj je izmijenjen dio prijašnjeg koncepta o čemu će više biti riječi kasnije. Također, ovaj projekt se ne odnosi samo na tvrđavu već i na dio koji obuhvaća centar grada te naselja oko tvrđave i glavnog gradskog trga.

Jedna od zanimljivih informacija koja se navodi u projektu je vezana za razloge devastacije tvrđave, pa se tako ističe bombardiranje u Drugom svjetskom ratu, ali i bespravna gradnja u vrijeme SFRJ (ne obnavlja se oštećeno već se gradi tamo gdje se nikad prije nije gradilo) te antagonizam između vojske i grada.⁵⁶ Osim Slavenskog Broda, u Drugom svjetskom ratu je gotovo jednako drastično devastiran i Zadar. Međutim, kako se navodi u idejnom rješenju, on je imao dvije sretne okolnosti koje Brod nije imao. „Ponajprije, i s obzirom da je u vrijeme prve Jugoslavije Zadar bio dio talijanskog teritorija nova Jugoslavija morala se je dokazati kao kulturna zajednica. Osim toga, grad je već odavno bio obrađen od povjesničara umjetnosti i visoko vrednovan. (Još 19. st., europski znanstvenici, među kojima osobito austrijski, izučavaju antiku Jadrana i zbog toga je ovo područje već značajno proučavano ušlo u korpus nacionalne hrvatske povijesti umjetnosti).“⁵⁷

Žalosna je činjenica da se nakon Drugog svjetskog rata u grad Slavonski Brod ne ulaže, odnosno da se ne ulaže u obnovu stradalih spomenika i kuća od povijesne važnosti, već se nameće gradnja novih građevina kao što su tri nebodera u samom centru grada, zgrada općine i premještanje kolodvora na sadašnje mjesto podalje od stare gradske jezgre. Također, u to

⁵⁶ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1995., II-A dio, 7-8.

⁵⁷ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1995., II-A dio, 8.

vrijeme se gradi novo trasirana Vukovarska ulica koja postaje najprometnija cesta zbog povezanosti s mostom.⁵⁸ Ovo zanemarivanje autentične kulturne povijesti grada Slavenskog Broda se u projektu prikladno naziva *prisilna eutanazija identiteta*.

Konzervatorski prijedlozi koji se nalaze u drugom dijelu idejnog rješenja podrazumijevaju obnovu postojećih objekata u izvornom obliku, korištenje što više izvornih materijala, jasnu razliku između obnovljenih (novih) dijelova građevina i sačuvanih dijelova te uklanjanje poslijeratnih objekata.⁵⁹ Također, ukratko su spomenuti planovi za uređenje vodenih površina, hortikulturno uređenje, plan namjene površina, plan komunalnih instalacija te urbanistički plan. Detaljnije smjernice, koje se nastavljaju na spomenuti projekt, napisane su 1996. u elaboratu *Urbanističke smjernice razvoja grada* u čijoj je izradi sudjelovao povjesničar umjetnosti Radovan Ivančević kao recenzent.⁶⁰ Opsežno su objašnjeni planovi za urbanističko uređenje užeg i šireg centra grada kao što su i predstavljeni idejni projekti za obnovu pojedinih arhitektonskih objekata unutar tvrđave.

⁵⁸ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1995., II-A dio, 10.

⁵⁹ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1995., II-A dio, 18.

⁶⁰ Ovaj rad nisam dobila na uvid, ali postoji citiran u diplomskom radu "Obnova i revitalizacija tvrđave u Slavenskom Brodu" Želje Stanića iz 2015. godine.

3.4. Prijedlog konzervatorskih smjernica za Časnički paviljon iz 1996.

Časnički paviljon jedna je od prvih obnovljenih građevina unutar tvrđavskog kompleksa. Nakon obnovljene Slavonske vojarne i radova na obnovi zapadnog krila kavalira, na red je došla obnova Časničkog paviljona. Časnički paviljon je zgrada smještena u prostoru hornverka, podignuta 1787/89. godine, koja je imala stambenu funkciju, ali su se isto tako u njoj nalazili i uredi časnik. Drugim riječima, bila je mjesto komande vojarne što je vjerojatno i razlog zašto je ostala tako dobro očuvana. Također, tomu je pridonijeo i njezin položaj jer se nalazila na samom ulazu u kompleks za kojeg se ipak uvijek pazilo da bude reprezentativan.⁶¹ U idejnom rješenju iz 1995. stoji da je površina Časničkog paviljona 1540 m², a zgrade pored nje, koja je služila kao vojnički klub i nekadašnji stan komandanta, 350 m². Prijedlog je da ta zgrada postane gradska vijećnica, a da Časnički paviljon bude namijenjen za smještaj gradske uprave. Gradsko poglavarstvo moglo bi biti smješteno na većem dijelu prvog kata gdje bi se za početak mogla smjestiti i vijećnica tako da se s uređenjem vijećnice u drugoj zgradi ne bi moralo žuriti.

U arhitektonskom smislu riječ je o proporcionalnoj, longitudinalnoj jednokatnici s rudimentarnim krilima na istočnom i zapadnom kraju. Glavno pročelje, kao i cijela zgrada, oblikovano u klasicističkom stilu. Krasi ga ravnomjerni ritam gusto postavljenih pravokutnih prozora bez profilacija, po 9 prozorskih osi sa svake strane ulaznih vrata. Ulazna vrata završavaju segmentnim lukom i malim, reljefnim, klasicističkim vijencem. Središnji ulaz je istaknut i s četiri pilastra koji se protežu od prizemlja do krovišta te na taj način povezuju ove dvije etaže. Iznad, tri središnja prozora nose jednostavnije profiliran friz i vijenac te zid atike povišen između dva središnja pilastra. Uzelac opisuje kako: „Pilastri imaju kamene baze na postamentima povišenim u visini sokla, ali su dijelom presvučene recentnim kulirom, kao i sokl oko cijele zgrade, a glavni ukras pilastra, kao i cijelog pročelja su vrlo lijepi klasicistički, također kameni kapiteli.“⁶² Prizemlje i kat razdijeljeni su jednostavnim, neprofiliranim, plitkim vijencem koji se proteže cijelom dužinom zgrade dakle, i na južnoj strani. Južno pročelje je više otvoreno prema okolini, na obje etaže se nalaze ravnomjerno raspoređene arkade unutar kojih se nalaze polukružni prozorski otvori koje čine južnu stranu zgrade razvedenijom i otvorenijom.

⁶¹ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1996., III-C dio, 2.

⁶² S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1996., III-C dio, 9.

Izvorna raspodjela prostoriya u unutrašnjosti je bila također gotovo simetrična, nešto veće prostorije bile su smještene oko središnjeg, sjevernog ulaza, dok su manje prostorije bile orijentirane prema trijemovima na jugu. Po svojoj arhitektonskoj vrijednosti i stilskim odlikama, Zlatko Uzelac smatra da zgrada Časničkog paviljona predstavlja jedan od najkarakterističnijih primjera arhitekture baroknog klasicizma u Slavoniji.

Zbog toga, važno je bilo sačuvati izvorni izgled ove vrijedne povijesne zgrade što je više moguće. U idejnom rješenju iz 1995. stoji kako će se zatečeni raspored prozora i vrata poštivati, ali da će se dio sanitarnih čvorova koji se nalaze u rudimentarnim krilima zgrade smanjiti, odnosno, prenamijeniti. S obzirom na to da ne postoji potreba za tolikim brojem (20) zahoda u jednoj uredskoj zgradi, jedno rudimentarno krilo bit će preuređeno i u njemu će biti smješteno stubište ili lift.⁶³ Prostor oko zgrade uređivat će se kao cjelina za namjenu gradske uprave, kao za reprezentativne tako i za prateće svrhe. Zanimljivo je da je ovaj prostor i povijesno u više navrata sadržavao svrhu gradske uprave, samo što je tada je to bila vojna uprava, što znači da će se ovime zapravo održati taj kontinuitet.⁶⁴

Prilog u kojem Zlatko Uzelac piše o Časničkom paviljonu i konzervatorskim smjernicama za obnovu također je vrijedan pažnje jer naglašava da je premještanje gradske uprave u ovu zgradu vrlo primjeren potez i zbog toga što je zgrada smještena nedaleko od srednjovjekovnih gradskih vrata koja se nalaze u dijelu zapadnog polubastiona horverka.⁶⁵ Time je na simboličan način vraćen još jedan povijesni slijed jer ovako grad polako biva integriran na svoje „staro“ mjesto, mjesto koje mu je oduzeto prilikom gradnje tvrđave te koje ga je dugi niz godina sprječavalo u razvoju i širenju.

Prijedlozi konzervatorskih smjernica koje donosi Z. Uzelac su sljedeći:

1. Prilikom projektiranja nove namjene zgrade potrebno je nastojati maksimalno očuvati (i obnoviti gdje je to u skladu s novom namjenom) izvornu osnovnu unutrašnju strukturu građevine, a one promjene koje su nužne izvesti u istom duhu racionalne jednostavnosti koje odlikuje izvorno arhitektonsko rješenje.
2. Prije obijanja postojeće neprikladne žbuke na vanjskim pročeljima, konzervatorski utvrditi izgled izvorne žbuke, a osobito boje i prema nalazima izvesti obnovu.

⁶³ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1996., III-C dio, 3.

⁶⁴ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1996., III-C dio, 3.

⁶⁵ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1996., III-C dio, 8.

3. Svu prozorsku stolariju izvesti prema izvornoj, uključujući ostakljenje trijemova na južnom pročelju, a posebnu pažnju posvetiti konzervatorskoj obnovi vratnica ulaznog portala, te obnovi očuvanih primjera kvalitetne unutrašnje stolarije s kraja 19. stoljeća.
4. Kamene elemente pilastra na glavnom pročelju pažljivo očistiti i oštećene dijelove obnoviti umjetnim kamenom, posebno granatom devastirani kapitel.
5. Očuvati postojeće kameno popločenje veže i s njim oblikovno usuglasiti novo popločenje trijemova i stubišta.
6. Ukloniti neprikladne željezne zatege oko stubova trijema na katu i trijem statički osigurati na prikladniji način, eventualno i sa željeznim zategama, ali postavljenim na način uobičajen za 18. stoljeće, tj. s po jednom zategom u tjemenu svakog luka.
7. Posebnu pažnju posvetiti postavljanju novih natpisa na pročelju, budući da je isključeno postavljanje standardnih ploča na pilastre uz ulazna vrata.⁶⁶

Čini se da su ove smjernice shvaćene ozbiljno te da ih se vjerno poštivalo jer je zgrada Časničkog paviljona u funkciji Gradske uprave od 2004. godine i vrlo je vjerodostojna svom izvornom izgledu (**Slika 15., 16 i 17.**).⁶⁷ No, zgrada u njezinoj neposrednoj blizini nije prenamijenjena u gradsku vijećnicu već se nakon obnove tu smjestila Glazbena škola.

⁶⁶ S. LONČARIĆ, I. LEDER, 1996., III-C dio, 12.

⁶⁷ Z. UZELAC, 2004., 204.

3.5. Kapela Sv. Ane (2005.) i problematika oko njezine rekonstrukcije

Nakon obnove Slavonske vojarne, južnog dijela zapadnog krila kavalira, Časničkog paviljona, Glazbene škole i Kapelanovog stana fokus je prebačen na obnovu potpuno devastirane kapele Sv. Ane.⁶⁸ Kapela nije devastirana u Drugom svjetskom ratu već nakon njega zato što je smetala izravnoj prometnoj povezanosti prema vojnom poligonu. Zlatko Uzelac smatra da je to zapravo posljedica vala ideološkog ekstremizma u godinama nakon rata u kojem je ciljano stradalo još nekoliko prvorazrednih spomenika. Stoga je obnova tvrđavske crkve jedan od najvažnijih koraka u procesu obnove cjeline Tvrđave u Slavonskom Brodu.⁶⁹

Izgrađena je 1743. godine, ali nije bila zamišljena kao integralni dio tvrđave od početka već je inicijativa za gradnju ove kapele došla naknadno. Točnije, nakon velike epidemije kuge koja je pogodila Slavoniju i nakon habsburškog poraza u ratu 1739. godine, tj. nakon sklapanja mira u Beogradu, kada je granica na Savi još jednom postala ne samo granica između dvaju velikih carstava već granica između dvaju snažnih religija. Upravo zato Z. Uzelac smatra da je postojala težnja za očitijim isticanjem katoličke orijentacije pa otud i gradnja kapele Sv. Ane.⁷⁰ Kako bi što jasnije pokazali svoju bliskost s Rimom, inicijatori i realizatori gradnje uzeli su kao inspiraciju za ovaj projekt crkvu Sv. Ane koja stoji na glavnom ulazu u vatikanski kompleks (današnja vrata Sv. Ane) čiji je projektant Giacomo Barozzi da Vignola. Ova vatikanska barokna crkva bila je namijenjena bratovštini streljačke posade koja je čuvala papinsko sjedište u to vrijeme što je još jedan razlog zašto se baš ova crkva uzela kao referenca za kapelu Sv. Ane u Slavonskom Brodu. Glavna osoba odgovorna za realizaciju podizanja kapele bio je general i zapovjednik Slavonije, firentinskog podrijetla, Ascanije de Guadagna. On je u svom izvješću Dvorskom ratnom vijeću 1739. spomenuo potrebu gradnje crkve u brodskoj tvrđavi. Osim toga, proveo je detaljnu inspekciju svih objekata u tvrđavi i napisao izvješće o njihovom stanju na temelju čega je Dvorsko ratno vijeće 1742. godine donijelo odluku o gradnji kapele.⁷¹

Arhitektonski koncept kapele vrlo je zanimljiv i tipološki jedinstven jer je riječ o građevni koja ima tlocrt izduženog oktogona i smještena je u samo središte tvrđavskog kompleksa u kojem se sijeku sve silnice. Upravo zbog toga kapela ima vrata na sve četiri strane koje

⁶⁸ Informaciju o redosljedu obnove podjedinih objekata u tvrđavi dobila sam tijekom razgovora s pročelnicom Konzervatorskog ureda u Slavonskom Brodu, dipl. ing. arh. Željkom Perković.

⁶⁹ Z. UZELAC, 2004., 189.

⁷⁰ Z. UZELAC, 2004., 189.

⁷¹ Z. UZELAC, 2004., 190.

omogućavaju komunikaciju i povezanost svih osi. Međutim, postavljanje neobično većeg broja vrata rezultiralo je time da smještanje oltara nije bilo moguće nigdje drugdje nego u sredini.⁷² Zbog ovog jedinstvenog karaktera i dostupnosti sa svih strana kapela nije mogla biti namijenjena primanju cijele vojske u svom prostoru nego je više služila kao simbol križa oko kojeg je vojska stajala postrojena na velikom praznom prostoru trga tvrđave prije nego što bi bila poslana dalje. „Nova tvrđavska crkva bila je prvenstveno građena za posebne namjene. Kao da se radilo o zamisli kakva specifična vojnoga kulta, u kojemu možemo zamisliti vojsku što nakon postrojavanja prolazi kroz crkvu i prima blagoslov prije svog odlaska na daleka šleska, pruska, češka ili talijanska ratišta.“⁷³ Uz to, kapela je bila idealna za ceremonijal blagoslova ratnih zastava jer su sa svake od strana mogle stajati postrojene jedinice i prinositi svoje zastave pojedinačno. Treba nadodati da su dimenzije crkve su relativno velike; širina je 10 m i 93 cm, a dužina 15 m 55 cm.

Što se tiče vanjskog izgleda kapele važno je napomenuti da su sva četiri portala crkve jednako oblikovana. Monumentalna drvena vrata uokvirena su profiliranim kamenim dovratnicima čije povišene baze također objedinjuju okvir iznad kojega lezene nose bogato profilirani završni vijenac koji u sredini završava polukružno. Iznad svakog nadvratnika vrata nalazi se po jedan okulus koji je uokviren spomenutim vijencem. Na samom vrhu vijenca nalaze se tri „pijuna“ tj. barokna akroterija.⁷⁴ Dijagonalne strane, tj. zidne plohe, kapele imale su jednostavne klasicističke prozorske otvore. Riječ je o pravokutnim prozorima koji su na vrhu nosili manje profilirane polukružne vijence i na taj način korespondirali s arhitektonskom dekoracijom ostatka građevine. Cijela arhitektura crkve bila je presvođena dvostruko prelomljenim mansardnim krovom koje je skrivalo kupolu. Nakon nekog kraćeg vremena kapela Sv. Ane bila je preuređena tako što su joj zazidana sjeverna vrata te je na taj zid naslonjen novi oltar, stari je bio uklonjen, a na suprotnoj (južnoj) strani dodano je pjevalište. Tako je nekadašnja tvrđavska crkva zapravo bila preuređena u vojničku kapelu. Vrijeme preuređenja kapele datira u 1763. godinu.⁷⁵

Iako se zna da je inicijator gradnje ove kapele bio Ascanije da Guadini, postavlja se pitanje tko je arhitekt? Najvjerojatnije je to bio netko iz bečkog kruga arhitekata jer su se tamo nalazili svi nacrti vezani za tvrđavu. Prema rekonstrukciji koju su konzervatori i realizatori obnove kapele izradili, ovakav tip arhitekture mogao bi se povezati s djelima

⁷² Z. UZELAC, 2004., 193.

⁷³ Z. UZELAC, 2004., 193.

⁷⁴ Z. UZELAC, 2004., 194.

⁷⁵ Z. UZELAC, 2004., 196. – 197.

Johanna Lucasa von Hildebranta jer, kako Uzelac navodi, dijeli slične karakteristike, a argumentacija za to slijedi: „Svi njezini temeljni elementi, kao i posebni detalji, prisutni su kao trajne arhitektonske teme u djelu velikog bečkog arhitekta: izduženi oktogonalni tlocrt, mansardni krov, način upotrebe reda visokih pilastara, varijacije segmentnog luka na vijencima otvora, ali isto tako i opći i osobni osjećaj stila, karakteristična elegancija, te gorljiva i maštovita retorika, kao i naročit osjećaj za proporcije. Arhitektura crkve otprve zapravo djeluje kao da je sletjela izravno s vrha dvorca Belvedere usred daleke pogranične tvrđave, s građevine građene dvadesetak godina ranije za princa Eugena Savojskog u tvrđavu koju je isti princ izgradio za obranu Carstva, kao kakva posve osobna posveta meceni i svemu što je bilo izgubljeno odmah poslije njegove smrti. Jedino je arhitekt karakterističnog »Pavilionsistema« mogao osobno, s tako superiornom kreativnom samosvijesti, pri samom kraju svoje karijere projektirati i jednu crkvu u obliku paviljona. Njena ukupna arhitektonska vrijednost, pak, posve nadilazi kreativne i inovativne mogućnosti drugih bečkih arhitekata toga doba, koje obilježava već uočena kriza arhitekture na početku vladavine carice Marije Terezije.“⁷⁶

Nadalje, Uzelac spominje nekoliko Hildebrantovih djela koja su mogla biti uzeta kao direktna ili indirektna inspiracija za kapelu Sv. Ane, a vrtni paviljon na posjedu dvorca Siebenbrunn (Obersiebenbrunn) u donjoj Austriji je možda najočitija poveznica.⁷⁷ Samostojeći paviljon ovalnog tlocrta s vratima na sve četiri strane uistinu se može vizualno povezati s kapelom Sv. Ane. Međutim, nedostaje pisanih izvora o stvarnoj poveznici ovog značajnog arhitekta s tvrđavom u Slavonskom Brodu. Zna se da je Hildebrandt bio arhitekt princa Eugena Savojskog, koji je imao svoj veliki posjed i lovačku vilu u Belju, te da mu se pripisuje gradnja crkve sv. Petra i Pavla kod Topolja, ali njegov opus nije dovoljno istražen pa ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je upravo on projektant kapele sv. Ane; iako ne možemo ni u potpunosti isključiti tu mogućnost. Najveći problem oko identificiranja arhitekta kapele je to što arhiva Eugena Savojskog nije očuvana, za razliku od arhiva drugih vladara poput Carla von Schönborna.⁷⁸ Stoga, budući da nemamo kompletan uvid u njegovu graditeljsku aktivnost niti konkretan dokaz koji bi mogao vjerodostojnije povezati Johanna Lucasa von s tvrđavom u Slavonskom Brodu, pripisivanje kapele Sv. Ane određenom arhitektu i dalje ostaje na razini pretpostavke.

⁷⁶ Z. UZELAC, 2004., 198.

⁷⁷ Z. UZELAC, 2004., 200.

⁷⁸ Z. UZELAC, 2004., 200.

Ono što je još diskutabilno je sama rekonstrukcija kapele Sv. Ane. Naime, kao što je navedeno u članku, kapela je srušena do samog temelja i to nakon rata što je uistinu gubitak kako za grad Slavonski Brod tako i za kulturno-umjetničku baštinu Hrvatske općenito i s te strane razumljiva je inicijativa Zlatka Uzelca i njegovih suradnika za obnovom ovog spomenika. Ipak, smatram da metoda rekonstrukcije nije bila najbolji smjer u kojem se moglo ići, i to iz više razloga. Prvi razlog je taj što ne postoji dovoljno izvora koji govore više o izgledu kapele Sv. Ane. Rekonstrukcija je bila osmišljena na temelju par starih razglednica i fotografija lošije kvalitete što je dosta oskudno. Zbog toga, upitno je koliko je uopće bilo moguće napraviti vjerodostojnu rekonstrukciju kapele s ovako ograničenim brojem informacija o njezinom izgledu i njoj samoj.

Također, u konzervatorskoj praksi koja se naslanja na austrijsku školu postoji princip kojim se konzervatori vode, a to je da se spomenici kulture ne diraju previše već da se pokuša očuvati stanje kakvo je zatečeno i spriječiti daljnje propadanje što je više moguće. Svaka rekonstrukcija ili intervencija se uzima s dozom rezerve i odlučuje se za nju samo ako postoje dovoljno dobri argumenti za to. U slučaju rekonstrukcije kapele Sv. Ane (**Slika 18.**) ne vidim dovoljno jake argumente za rekonstrukciju s obzirom na to da od kapele nije ostalo sačuvano ništa osim temelja. Glavni argument koji bi išao u prilog rekonstrukciji je taj da Oružni trg izgleda golo i prazno bez nekakve fokusne točke u sredini i u tome vidim najatraktivniju svrhu kapele – da služi kao sjecište svih glavnih pravaca tvrđave i kao fokusna točka odnosno, neoklasicistički naglasak u sredini. Međutim, središte tvrđave moglo se naglasiti i na neki drugi način ili ostaviti prazno i prepustiti da arhitektura kavalira, jednom kad se obnovi, dođe u potpunosti do izražaja.

Još jedna zanimljiva činjenica koju sam saznala u razgovoru s pročelnicom Konzervatorskog ureda u Slavonskom Brodu je ta da se za rekonstrukciju kapele nije koristio autentični materijal. To se u konzervatorskim krugovima smatra velikim propustom jer cijela disciplina počiva na principima da se određenom spomeniku vrati originalan sjaj, očuva ono što je opstalo te da se poštuju izvorni načini gradnje kao i materijali. Dakle, nameće se pitanje: Ako su već konzervatori smatrali da je kapela Sv. Ane od značajne povijesno-umjetničke važnosti, zašto nisu stručnije pristupili njezinoj obnovi i koristili izvorne materijale (opeku i drvene grede) u njezinoj ponovnoj izgradnji te napravili faksimil? Umjesto toga, koristili su materijale upitne kvalitete, odnosno, materijale koji nemaju puno veze s originalnom crkvom (knauf i lamelirani nosači), i na taj način stvorili samo kulisu, a ne i vjerodostojnu rekonstrukciju kapele.

Također, razlog više zašto mislim da se kapelu nije trebalo rekonstruirati, čak ni vjerodostojno, je taj što je njezina funkcija skoro pa nepostojeća. Svi koji su pisali o obnovi Tvrđave u Slavonskom Brodu naglašavali su da se građevine u njoj prenamijene kako bi im se udahnuo novi život, i uistinu svi do sada obnovljeni objekti su prenamijenjeni te ih koriste stanovnici grada na ovaj ili onaj način. Međutim, kapela Sv. Ane se ne koristi jer naprosto nema potrebe za tim, ne postoji kapelan koji tamo održava mise, a kako sama tvrđava više nije u funkciji obrane ne postoje ni vojnici koje bi trebalo blagosloviti prije bitke. Osim toga, njezin položaj u samom centru Oružnog trga je vrlo nepraktičan jer onemogućava njegovo maksimalno korištenje kada su u pitanju organizacije raznih društvenih događaja (festivali, koncerti i sl.). Kada se organizira bilo kakva manifestacija logistički je vrlo nezgodno odrediti gdje smjestiti pozornicu, šator, kućice i slično tako da se taj dio zapravo ne koristi ili se izbjegava što je šteta. Poanta obnove Tvrđave je da se taj veliki prostor nakon što se obnovi koristi i poveže s ostatkom grada i gradskog centra, a ne da stoji više-manje neiskorišten. Dakle, ne samo da ponovno podignuta kapela Sv. Ane nema nikakvu funkciju danas, već i predstavlja svojevrstu prepreku kada je u pitanju revitalizacija Tvrđave.

Ipak, važno je istaknuti angažman Zlatka Uzelca kada je u pitanju obnova brodske tvrđave jer je jedan od rijetkih koji je pisao znanstvene članke i inicirao obnovu od samog početka. Takav trud i strast prema očuvanju kulturne baštine u Slavoniji treba prepoznati, pogotovo zato što je ona dosta zanemarena u znanstvenim krugovima, ali i šire.

3.6. Nedostatak izvora o pojedinim građevinama i tijeku njihove obnove

Jedan primjer te zanemarenosti može se vidjeti i u nedostatku recentne literature o procesu obnove pojedinih arhitektonskih cjelina unutar Tvrđave. Osim spomenutih obnovljenih građevina u Tvrđavi (Slavonska vojarna, Časnički paviljon i kapela Sv. Ane) postoje još neke kojima je vraćen stari sjaj i pružena nova namjena, a to su: južni dio zapadnog kavalira koji je prenamijenjen u Galeriju umjetnina Branko Ružić, Kapelanov stan koji je danas u funkciji ugostiteljskog objekta, zgrada neposredno do Časničkog paviljona (Stan komandanta garnizona) koja je danas Glazbena škola i kazamati zapadne kurtine u koje su smješteni sadržaju turističkog tipa. Međutim, o ovim građevinama nema mnogo izvora, nitko od znanstvenika nije pisao ni objavljivao radove o tome kada su i kako su obnovljene što nam onemogućava da dobijemo potpuni uvid u detalje obnove ovog velikog kompleksa.

Za potrebe pisanja ovog rada tražila sam od Ministarstva kulture uvid u građu koju imaju o broskoj tvrđavi s nadom da ću pronaći više informacija o tijeku obnove, pogotovo o tijeku obnove koja se provodila zadnjih dvadeset godina.⁷⁹ Nažalost, građa koju sam imala prilike pregledati, iako opširna u smislu količine papirologije, nije dovoljna da se dobiju odgovori na pitanja iz konzervatorske struke. Drugim riječima, sadržajno nije bila od velikog značaja jer se većina dokumenata odnosila na idejna rješenja iz 90-ih koja još uvijek nisu ostvarena (rekonstrukcija tornja sa satom, sanacija revelina Sv. Josipa) ili na zahtjeve o obnovi pojedinih građevina od strane tadašnjeg gradonačelnika u kojima je samo šturo opisano u koje svrhe se traže financijska sredstva.

Popis dokumenata koje sam dobila na uvid u Ministarstvu kulture i opis njihovog sadržaja je sljedeći:

- *Izveštaj o terensko istražnim radovima i laboratorijskim ispitivanjima, 1977.*

U izvještaju stoji da je cilj ovih istraživanja bio dobiti uvid u osnovne geomehaničke karakteristike tla. To je i postignuto. Izvršitelji ovih radova otkrili su da je nasipani materijal na području tvrđave sastavljen od ostataka opeke, pijeska, lesa i glinovitog materijala dok se

⁷⁹ Kontaktirala sam još jednom i pročelnicu Konzervatorskog odjela u Slavskom Brodu, dipl. ing. arh. Ž. Perković, no rekla mi je da sam od materijala o Tvrđavi dobila sve što oni imaju. Pažnju mi je usmjerila na reviziju idejnog rješenja iz 2012. godine i rekla da je to u suštini elaborat te da ne postoji ništa više što mi oni mogu dati.

sloj zemlje na većoj dubini sastoji od naizmjeničnih slojeva gline od niske do visoke plastičnosti.⁸⁰

- *Izvještaj o preliminarnim istražnim radovima i idejno rješenje od vlaženja zidova objekta Tvrđava u Slavonskom Brodu, 1977.*

Predložen je sistem za sprječavanje vlaženja zidova arhitektonskih objekata u tvrđavi Brod. Također, ističe se kako je razina vlage najveća na istočnim dijelovima Tvrđave i kako ih je potrebno što prije sanirati (reduit i istočna kurtina).⁸¹

- *Idejno rješenje odvodnje površinske i plitkih voda sa kompleksa tvrđave u Slavonskom Brodu, 1978.*

Ovaj izvještaj opisuje zatečeno stanje Tvrđave i problem sa zadržavanjem vode u pojedinim dijelovima obodnog kanala. Zadržavanje vode je problem jer akumulirana voda dolazi do samih zidova građevina i tako ih oštećuje što je slučaj sa sjevernom kurtinom. U izvještaju se predlažu koraci koji se trebaju poduzeti kako bi se ovaj problem riješio.⁸²

- *Konzervatorski elaborat Tvrđava Slavonski Brod, 1982.*

U ovom konzervatorskom elaboratu autorica Vlasta Begović se najviše fokusira na problem s vlagom u Tvrđavi koji je zaista važan i jedan od prvih problema koji se morao riješiti kako bi se nastavilo dalje s obnovom. Vrlo je jasno opisano zašto je vlaga problem, kako se taj problem pojavio te kojim postupcima će se on najefikasnije riješiti. Čini se da su smjernice iz ovog elaborata usvojene i on je u tom smislu vrlo koristan. Šteta je što ne postoji više ovakvih radova ili barem jedan novijeg datuma.⁸³

- *Slavonski Brod – Tvrđava Reduit; Aproximativni troškovnik za arheološka i konzervatorska istraživanja i dovršenje tehničke dokumentacije, 1991.*

Iako je troškovnik koristan jer daje uvid u kompleksnost obnove samo jednog dijela tvrđavskog kompleksa, stanje spomenutog reduita još uvijek je loše i potrebna je zaštita od daljnjeg propadanja što prije.⁸⁴

⁸⁰ B. SLADOVIĆ, Z. KRNIĆ, 1977.,

⁸¹ M. DABIĆ, K. ZVARŠKI, 1977.,

⁸² M. DABIĆ, K. ZVARŠKI, 1978.,

⁸³ V. BEGOVIĆ, 1982.,

⁸⁴ V. MILOŠEVIĆ, 1991.,

- *Slavonski Brod Tvrđava, 1993.*

Ovaj dokument donosi kratak povijesni okvir vezan za Tvrđavu, opis devastacije i zatečenog stanja te godine. Također, spomenute su institucije i stručnjaci koji su sudjelovali na izradi fotodokumentacije i geodetskih snimanja područja tvrđave.⁸⁵

- *Ratne štete, Izvještaj o popisu i procjeni ratne štete na području općine Slavonski Brod, popis i procjena ratne štete na Tvrđavi Brod, 1993.*

Vrlo koristan dokument jer daje uvid u stanje tvrđavske arhitekture nakon Domovinskog rata, ali dokument kao takav ne daje informacije o stanju arhitekture tijekom ili nakon obnove.⁸⁶

- *Prijavnice za program kulturnog razvitka, 1998./99.*

Izvršitelj programa, odnosno korisnik sredstava, je Gradsko poglavarstvo Slavonski Brod na čelu s gradonačelnikom dr. Vladimirom Jerkovićem koji je potpisao dokumentaciju. Riječ je o nekoliko dokumenata koji su dokaz da je postojala inicijativa za obnovom. Međutim, svi spomenuti dokumenti, točnije prijavnice za program kulturnog razvitka, nisu duži od jedne stranice i samo u par rečenica objašnjavaju u koje svrhe bi se koristila odobrena financijska sredstva. Nisu dokaz stvarne obnove.⁸⁷

Dakle, iz priloženog se može vidjeti da je dokumentacija koju sam dobila na uvid zastarjela te da recentnih radova o procesu obnove brodske Tvrđave nema. Iako su ovakvi dokumenti važni kako bi znali što se događalo s radovima i istraživanjima na Tvrđavi krajem prošlog stoljeća, razočaravajuće je da nakon 90-ih godina nitko nije popratio daljnji tijek obnove.⁸⁸ Jedini recentni dokument koji sam imala prilike pročitati je revizija idejnog rješenja pod nazivom „Analiza koncepta 'Idejno rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada' s prijedlogom unaprjeđenja istog (revizija) procjena troškova prema konceptu 'Idejno rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada'“ iz 2012. godine za koju mi je rečeno da je ekvivalent konzervatorskom elaboratu. Međutim, nakon proučavanja i ovog opširnog rada došla sam do zaključka da ni u njemu ne postoji opis konzervatorskih radova na građevinama koje su svakako bile obnovljene i počele se koristiti prije 2012. godine. Naime, građevine koje su

⁸⁵ V. BEGOVIĆ-DVORŽAK, 1993.

⁸⁶ V. UKRAINČIK, 1993.

⁸⁷ V. JERKOVIĆ, 1998./99.

⁸⁸ Ako takvi radovi ipak nekim slučajem postoje, ja nisam dobila na uvid zbog čega ih nisam ni mogla uvrstiti u sadržaj svog diplomskog rada.

obnovljene prije 2012. godine spomenute su u reviziji, ali osim činjenice da su obnovljene prije 2012. godine ne postoji niti jedna druga korisna informacija koja nam može reći nešto više o tome kako je obnova izgledala. Osim toga, revizija se sastoji od idejnih koncepata i prijedloga za preuređenje ostalih (devastiranih) dijelova Tvrđave, ali u vrlo šturom obliku. Na primjer, u prijedlogu za preuređenje revelina sv. Josipa samo stoji da je idejno rješenje planirano sa šupljom unutrašnjošću, a da je namjena trgovačko-ugostiteljska.⁸⁹

Ukratko, ono što se ispostavilo kao najveći problem kod prikupljanja građe i pisanja ovog diplomskog rada je nedostatak koherentne i recentne literature, a samim time i nedostatak stručnog kadra koji kontinuirano prati i izvještava o tijeku obnove građevina ovog monumentalnog arhitektonskog kompleksa u Slavonskom Brodu. Detalji obnove Kapelanovog stana, Galerije Ružić (točnije, južnog dijela zapadnog krila kavalira), Glazbene škole i kazamata zapadnih kurtina još uvijek nisu posve jasni. Jedno što se zna o njima je da su obnovljeni i da ih trenutno koriste stanovnici Slavonskog Broda što je ipak bolje nego da su ostali netaknuti i prepušteni propadanju.

⁸⁹ S. LONČARIĆ, V. BALTA, 2012., 38.

3.7. Najnoviji radovi na obnovi Tvrđave

Jedan od uzroka za nedostatak građe o obnovi Tvrđave mogao bi biti manjak komunikacije i suradnje između Konzervatorskog odjela u Slavonskom Brodu i Gradske uprave. Kako sam uspjela razumijeti iz razgovora s pročelnicom Ž. Perković, konzervatore Grad kontaktira samo kada je to uistinu neophodno (za izdavanje građevinskih dozvola i sl.), ali većinu vremena sudbina Tvrđave je u rukama gradonačelnika i njegovih suradnika. Budući da je Tvrđava u vlasništvu Grada, a komunikacija konzervatora i Gradske uprave samo na formalnoj razini, nije iznenađujuće da je fokus Konzervatorskog odjela ipak usmjeren na druge lokalitete u Brodsko-Posavskoj županiji koji također čekaju svoj red na obnovu. Osim toga, vrijedi spomenuti da je Ministarstvo kulture oformilo Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu tek 2007. godine što znači da Grad nije imao svoj ured koji bi pratio procese obnove prije te godine.

Nakon osnivanja Konzervatorskog odjel u Slavonskom Brodu uslijedila je obnova zapadnih kurtina (kurtine koje spajaju bastion I. i bastion IV.). One su jednim dijelom obnovljene (1/2), dok drugi dio čeka svoju obnovu i prenamijenu. Obnovljeni dio zapadnih kurtina koristi se u turističke svrhe – neki od kazamata su preuređeni tako da predstavljaju staru ljekarnu i kovačnicu, dok se neki koriste u ugostiteljske svrhe, točnije iznajmljuju se za potrebe organiziranja zabava. Ono što je važno za istaknuti je da, iako su zapadne kurtine obnovljene prije nekoliko godina i u funkciji one se ne održavaju i već se na određenim mjestima na zidovima i stropu uočava vlaga. Ovo je razočaravajuće jer se čini da bi sav rad, trud i uložena financijska sredstva mogli biti uzalud ako se ne bude vodila bolja briga o ovom dijelu tvrđavske arhitekture.

Najnoviji konzervatorski radovi na području Tvrđave podrazumijevaju obnovu starog mosta čija je obnova planirana od 2011. godine. Projekt obnove izvornog mosta izradio je dip. ing. građ. Željko Devčić 2011. godine, dok je istražne radove provodio Muzej Brodskog Posavlja 2012. godine. Dopunu dokumentacije prema istraživanjima i stručni nadzor obnove vodio je dipl. ing. građ. Dražen Leko, a izvođač radova bila je tvrtka Piramida Brod d.o.o. Konstruktivna sanacija i rekonstrukcija mosta su trajale do 2016. kada su radovi završeni.⁹⁰ Stari most je važan tvrđavski element jer povezuje *hornverk* s unutrašnjim dijelom tvrđave

⁹⁰ Ž. PERKOVIĆ, 2015., slajd 37. Pročelnica Konzervatorskog odjela u Slavonskom Brodu mi je ustupila svoje prezentacije sa izlaganja na *Danima europske baštine 2015*. Rekla je da nemaju ništa što je objavljeno vezano za Tvrđavu tako da sam jedino na ovaj način mogla dobiti informacije vezane za recentniju obnovu.

odnosno, vodi posjetitelja direktno od Kapelanovog stana do Oružnog trga i kapele Sv. Ane. Ovom rekonstrukcijom vraćen je dio autentičnosti tvrđavskog kompleksa (**Slika 19. i 20.**).

Obnova sjevernog djela zapadnog krila kavalira još je jedan značajan pothvat u smislu obnove i revitalizacije ovog spomenika kulture, a provodi od travnja 2019. godine i uskoro će biti spremna za posjetitelje. „Naime, cilj projekta je obnoviti sjeverni dio zapadnog kavalira Tvrđave Brod na površini od 2.429,65 m² u prostor *Kuća tambure - Slavonska notna bajka* kako bi se stvorio preduvjet za centar posvećen tamburi kao novoj kulturno-turističkoj atrakciji, a s ciljem očuvanja glazbenog stvaralaštva i promocije, te stvaranja inovativnih kulturno-umjetničkih, edukativnih i drugih sadržaja.“⁹¹ Projekt je financiran je iz Europskog fonda za regionalni razvoj u sklopu Operativnog programa Konkurentnost i kohezija i važan je zbog toga što će na ovaj način Slavonski Brod dobiti moderan i funkcionalan prostor namijenjen za održavanje koncerata, proba, izložbe vrijednih eksponata tambura i edukaciju posjetitelja o povijesnom značaju tambure u Slavoniji. Posjetitelji će u novom muzejskom prostoru imati priliku doživjeti tamburu kao tradicionalni glazbeni instrument kroz brojne zanimljive interaktivne sadržaje što će značajno pomoći u očuvanju slavonske kulture te njezinom približavanju mlađim generacijama. Ovim radovima cijelo zapadno krilo kavalira biti će obnovljeno izvornim materijalima⁹² i vraćeno u život (**Slika 21. i 22.**).

Također, trenutno su u tijeku radovi na uvođenju komunalne infrastrukture i uređenja tvrđavskih prometnica kao i zelenih površina. Radovi će zahvatiti prostor Oružnog trga, ulične koridore između kavalira i kurtina, ali i koridore za priključenje prometnica te komunalne infrastrukture na postojeću gradsku prometnu i infrastrukturnu mrežu. Ukratko, spomenuti radovi neće se samo odvijati u središtu Tvrđave već i na pristupnim cestama kao što su Borovska ulica u naselju Plavo Polje (prvo naselje sjeverno od Tvrđave).⁹³ U budućnosti se još planira obnova sjevernog krila kavalira s rekonstrukcijom tornja sa satom iznad Osječkih vrata dok će se istočno krilo kavalira najvjerojatnije sanirati, ali ne i prenamijeniti.

⁹¹ Sbplus: Politika, EU fondovi: https://sbplus.hr/slavonski_brod/politika/eu_fondovi/kuca_tambure_-_slavonska_notna_bajka_-_infrastruktura.aspx#.X4NUnmgzbIV (11. 10. 2020.)

⁹² Najviše je korištena opeka, dok su okviri prozora od kamena što vizualno daje zanimljiv efekt i kontrast.

⁹³ Sbplus: Politika, EU fondovi: https://sbplus.hr/slavonski_brod/politika/eu_fondovi/u_tvrđavi_grade_novu_infrastrukturu_vrijednu_13-17_milijuna_.aspx#.X4NmP2gzbiW (11. 10. 2020.)

4. Zaključak

Tvrđava u Slavonskom Brodu neupitno je vrijedan i monumentalan spomenik kulture koji ima jedinstvenu priču iza sebe. Povijesni kontekst njezine gradnje ne govori samo o trendovima i promjenama u stilovima fortifikacijske arhitekture u doba baroka, već i o društveno-političkim okolnostima toga vremena, o odnosu Habsburške Monarhije prema Osmanskom Carstvu i prijetnji koju je ono predstavljalo za područje Slavonije i Baranje. Osim toga, zanimljivo je vidjeti kroz koje je sve faze ovaj ambiciozni arhitektonski kompleks prošao, od mijenjanja plana i upravitelja gradnje do zanemarivanja, devastacije i naposljetku obnove. Posebno kada je u pitanju, već spomenuti, antagonizam između grada i Tvrđave. Od samih početaka gradnje Tvrđava je „smetala“ gradu jer je onemogućavala njegovo širenje na zapadnu stranu i nikad zapravo nije bila dio grada i gradskog života. Moglo bi se reći da su su-postojali i razvijali se jedno kraj drugog, ali nikad nisu funkcionirali kao povezana cjelina. No, upravo ta nepovezanost je nešto što danas ide u prilog ovom spomeniku kulture jer osim što ga čini jedinstvenim (rijetki su primjeri gdje obrambena arhitektura nekog mjesta nije inkorporirana u urbano tkivo grada), na neki način i olakšava proces obnove jer ne postoji problem od novogradnje i nasjedanja novih arhitektonskih struktura na stare, već postojeće, gabarite.

Ipak, to ne znači da problemi vezani uz obnovu Tvrđave ne postoje ili da se ona odvija(la) glatko i neometano. Jedna od glavnih otežavajućih okolnosti je veličina teritorija koju Tvrđava zauzima. Čak i danas, u smanjenoj verziji, prostor predviđen za korištenje podrazumijeva površinu od dvadeset sedam hektara. Zbog toga, a i s obzirom na to da je ovaj arhitektonski kompleks sačinjen od velikog broja zgrada i kazamata, bilo je nemoguće obnovu provesti odjednom već je Grad bio primoran skupljati financijska sredstva s raznih strana i obnavljati dio po dio. Uz to, tvrđava je građena na močvarnom tlu i to u vrlo vlažnoj atmosferi zbog čega sve zgrade, pogotovo one uz rub opkopa s vodom (kurtine) imaju ozbiljnih problema s vlagom i atmosferilijama koje nagrízaju opeku – glavni građevni materijal. Nadalje, nedostatak recentne literature i dokumentacije koja opisuje tijek obnove pojedinih dijelova Tvrđave je još jedna nesretna okolnost koja onemogućava da se dobije kompletna slika o provedenim konzervatorskim radovima i Tvrđavi općenito što u konačnici ostavlja dojam da ona možda nije u najkompetentnijim rukama. No, ovom kritikom ne želim doprinijeti stvaranju negativnog dojma o gradu i nadležnim tijelima već apelirati da se u buduće vodi bolja evidencija o obnovi.

Na kraju, želim dodati da bez obzira na probleme vezane uz obnovu i revitalizaciju Tvrđave u Slavonskom Brodu, pohvalno je što i dalje postoje inicijative za nastavak realizacije idejnog rješenja i uključivanja Tvrđave u život grada. Činjenica da se dobar dio obnovljenih građevina koristi te da postoje planovi za dalje govori da oni odgovorni za ovaj grad prepoznaju potencijal kulturnog spomenika kao što je Tvrđava. Građena iz plemenitih razloga, da štiti grad i njegove stanovnike, Tvrđava je danas simbol Slavenskog Broda i njegov glavni povijesno-umjetnički adut s kojim svakako može konkurirati drugim fortifikacijskim zdanjima u Hrvatskoj, ali i šire.

5. Literatura

N. ALEKSIĆ, 1972. – Nada Aleksić, Brodska tvrđava metodološki pristup za konzervatorska istraživanja, mjere zaštite i uključivanje kompleksa u život, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 21 (1972.), 63-68.

V. BEGOVIĆ, 1982. – Vlasta Begović, *Konzervatorski elaborat Tvrđava Slavonski Brod*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 14. rujna 1982.

V. BEGOVIĆ-DVORŽAK, 1993. – Vlasta Begović-Dvoržak, *Slavonski Brod Tvrđava*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, rujan 1993.

I. BUNČIĆ, 1994. – Ivana Bunčić, Tvrđava Brod, u: katalog izložbe *Tvrđava Brod*, Slavonski Brod, 1994., 1-14.

I. BUNČIĆ, 2015. – Ivana Bunčić, povijesni pregled, u: katalog izložbe *Tvrđava Brod nekad, danas, vizija budućnosti*, 2015., 1-15.

M. DABIĆ, K. ZAVRŠKI, 1977. – Milan Dabić, Krešimir Završki, *Izveštaj o preliminarnim istražnim radovima i idejno rješenje od vlaženja zidova objekta Tvrđava u Slavonskom Brodu*, „Geotehnika“ OOUR Institut „Geoexpert“ Zagreb, prosinac 1977.

M. ILJANIĆ, M. MIRKOVIĆ, 1975. – Mira Iljanić, Marija Mirković, Prilog dokumentaciji tvrđave Slavonski Brod, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1 (1975.), 201-218.

V. JERKOVIĆ, 1998/99. – Vladimir Jerković, *Građevinsko uređenje dijela Kavalira za Galeriju umjetnina grada Broda*, Prijavnica za program kulturnog razvitka, Slavonski Brod, 1998./99.

V. JERKOVIĆ, 1998/99. – Vladimir Jerković, *Građevinsko uređenje Časničkog paviljona za Gradsku upravu*, Prijavnica za program kulturnog razvitka, Slavonski Brod, 1998./99.

V. JERKOVIĆ, 1998/99. – Vladimir Jerković, *Projektna dokumentacija za izgradnju crkvice Sv. Ane u Tvrđavi*, Prijavnica za program kulturnog razvitka, Slavonski Brod, 1998./99.

V. JERKOVIĆ, 1998/99. – Vladimir Jerković, *Obnova građevine Kapelanov stan u Tvrđavi*, Prijavnica za program kulturnog razvitka, Slavonski Brod, 1998./99.

J. KLJAJIĆ, 1998. – Josip Kljajić, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod, 1998.

S. LONČARIĆ, I. LEDER, Z. UZELAC, 1995. – Stjepan Lončarić, Ivica Leder, Zlatko Uzelac, *Idejno arhitektonsko rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada s prijedlogom organizacije namjene prostora povijesnog, svjetovnog i vojničkog središta s posebnim naglaskom na kontaktne zone – Strategija obnove po zahtjevima povijesnog prostornog planiranja*, SAM N.P.P. d.o.o., Zagreb, 1995.

S. LONČARIĆ, I. LEDER, Z. UZELAC, 1996. – Stjepan Lončarić, Ivica Leder, Zlatko Uzelac, *Idejno arhitektonsko rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada – Časnički paviljon, (III-C)*, SAM N.P.P. d.o.o., Zagreb, 1996.

S. LONČARIĆ, V. BALTA, 2012. – Stjepan Lončarić, Vesna Balta, *Analiza koncepta „Idejno rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada“ s prijedlogom unaprijeđenja istog (revizija) procjena troškova prema konceptu „Idejno rješenje uključivanja Tvrđave u prostor grada“*, Lončarić – Planić d.o.o., Zagreb, 2012.

V. MAĐARIĆ, 1972. – Vlado Mađarić, *Brodsko tvrđava kao spomenik kulture*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 21 (1972.), 38-43.

Z. MAVAR, 1994. – Zofia Mavar, *Konzervatorsko-urbanistička studija revitalizacije tvrđave u Slavonskom Brodu*, u: katalog izložbe *Tvrđava Brod*, Slavonski Brod, 1994., 15-17.

V. MILOŠEVIĆ, 1991. – Vladanka Milošević, *Slavonski Brod – Tvrđava Reduit; Aproximativni troškovnik za arheološka i konzervatorska istraživanja i dovršenje tehničke dokumentacije postojećeg stanja*, Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb, lipanj 1991.

M. NEDELJKOVIĆ, 1972. – Milena Nedeljković, *Stanje Tvrđave danas*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 21 (1972.), 34-37.

M. NEDELJKOVIĆ – Milena Nedeljković, *Prikaz izložbe Tvrđava i grad Brod*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 21 (1972.), 69-71.

Ž. PERKOVIĆ, 2015. – Željka Perković, *Konzervatorska obnova tvrđave Brod*, u: katalog izložbe *Tvrđava Brod nekad, danas, vizija budućnosti*, 2015., 16-21.

Ž. PERKOVIĆ, 2015. – Željka Perković, *Informacija o tijeku izrade dokumentacije i prezentacija obnove Tvrđava Brod 1715. – 2015.*, *Dani europske baštine*, Ministarstvo kulture

Republike Hrvatske i Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu, 2015. (PowerPoint prezentacija)

K. PETROVIĆ – Katarina Petrović, Tvrđava i grad Brod 1715 – 1905., *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 21 (1972.), 5-33.

B. SLADOVIĆ, Z. KRNIĆ, 1977. – Berislav Sladović, Zvonimir Krnić, *Izveštaj o terensko istražnim radovima i laboratorijskim ispitivanjima*, „Geotehnika“ OOUR Institut „Geoexpert“, Zagreb, studeni 1977.

B. SLADOVIĆ, Z. KRNIĆ, 1978. – Berislav Sladović, Zvonimir Krnić, *Idejno rješenje odvodnje površinske i plitkih voda sa kompleksa tvrđave u Slavonskom Brodu*, „Geotehnika“, Zagreb, siječanj, 1978.

V. UKRAINČIK, 1993. – Vlado Ukrainčik, *Ratne štete, Izveštaj o popisu i procjeni ratne štete na području općine Slavonski Brod*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1993.

Z. UZELAC, 1997. – Zlatko Uzelac, *Obnova i revitalizacija tvrđave Brod 1996./1997. god.*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 4 (1997.), 3-8.

Z. UZELAC, 1998. – Zlatko Uzelac, *Radovi na Tvrđavi u Slavonskom Brodu u 1998. g.*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 3/4 (1998.), 7-17.

Z. UZELAC, 2004. – Zlatko Uzelac, *Tvrđavska crkva sv. Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavonskom Brodu*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, 28 (2004.), 188-207.

Internetski izvori:

Sbplus: Politika, EU fondovi:

[https://sbplus.hr/slavonski_brod/politika/eu_fondovi/kuca_tambure - slavonska notna bajka - infrastruktura.aspx#.X4NUnmgzbiV](https://sbplus.hr/slavonski_brod/politika/eu_fondovi/kuca_tambure_-_slavonska_notna_bajka_-_infrastruktura.aspx#.X4NUnmgzbiV) (11.10.2020.)

Sbplus: Politika, EU fondovi:

https://sbplus.hr/slavonski_brod/politika/eu_fondovi/u_tvrđavi_grade_novu_infrastrukturu_vrijednu_13-17_milijuna_.aspx#.X4NmP2gzbiW (11. 10. 2020.)

6. Abstract

Restoration of the Fortress in Slavonski Brod

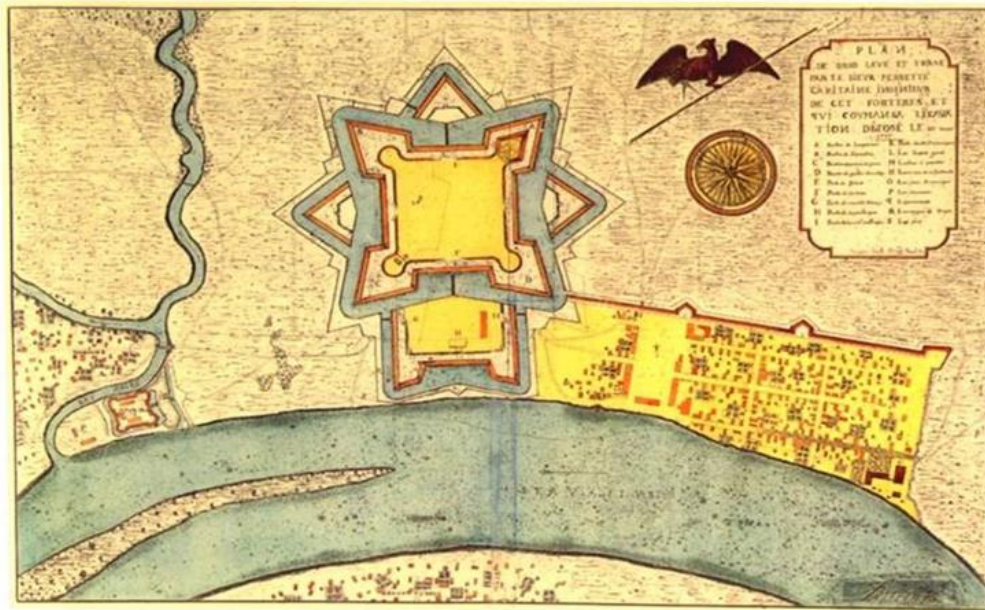
This thesis deals with the topic of construction, destruction and the prolonged process of restoration of the Fortress in Slavonski Brod. The monumental defensive architecture of the Fortress, built from 1715 to the end of the 18th century, is one of the most representative symbols and part of the visual identity of the town of Slavonski Brod. Through the study of literature and archival documents, a fairly good and reliable picture of this monument's turbulent past was obtained. Built to protect the Slavonian-Austrian population from Turkish attacks, the Brod Fortress never fulfilled its function because of various other circumstances which made it difficult to complete its construction. By the time it was completed and ready for use, the way of combat and warfare had changed. Also, after the termination of the Military Frontier, in 1860, interest in maintaining frontier defensive structures was lost. Nevertheless, the Fortress was used for military purposes during the 20th century, but enemy attacks in the Second World War as well as the Croatian War of Independence left a big mark on the buildings and the fortress complex in general.

The restoration process that followed the devastation, which occurred during those unfortunate years, was very necessary and turned out to be quite crucial for the appearance of the Brod Fortress today. Although there are certain omissions, controversies and open questions about the ways in which this unique cultural monument should be restored, the fact that progress in the restoration of the entire area within the defensive walls can be seen gives hope that in the near future the Fortress will be restored to its former glory.

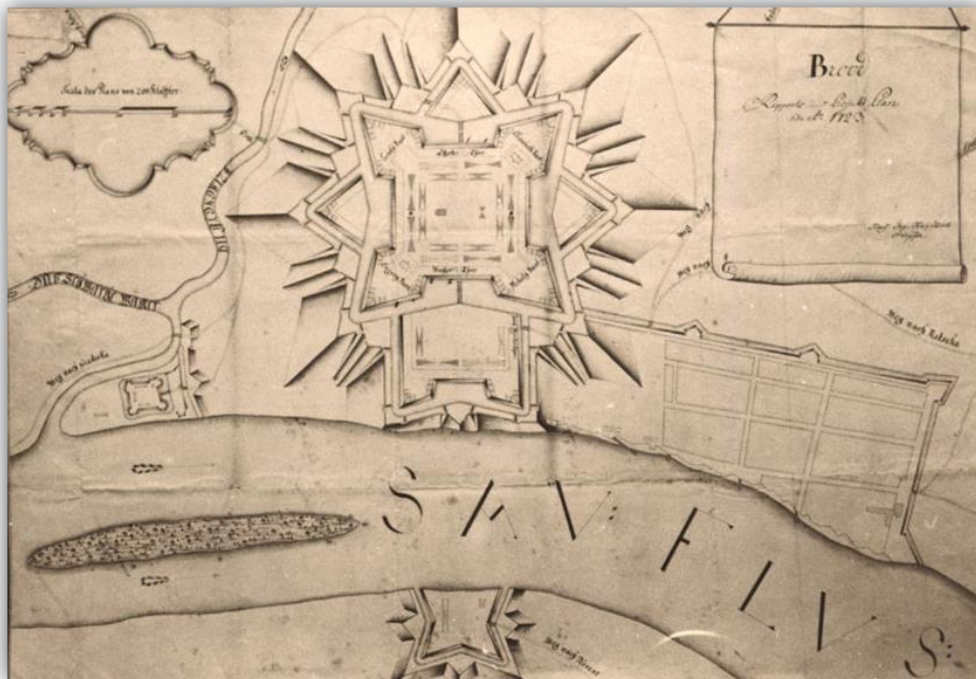
Keywords: fortress, defensive architecture, cultural heritage, restoration, Slavonski Brod, the chapel of Saint Anne

7. Prilozi

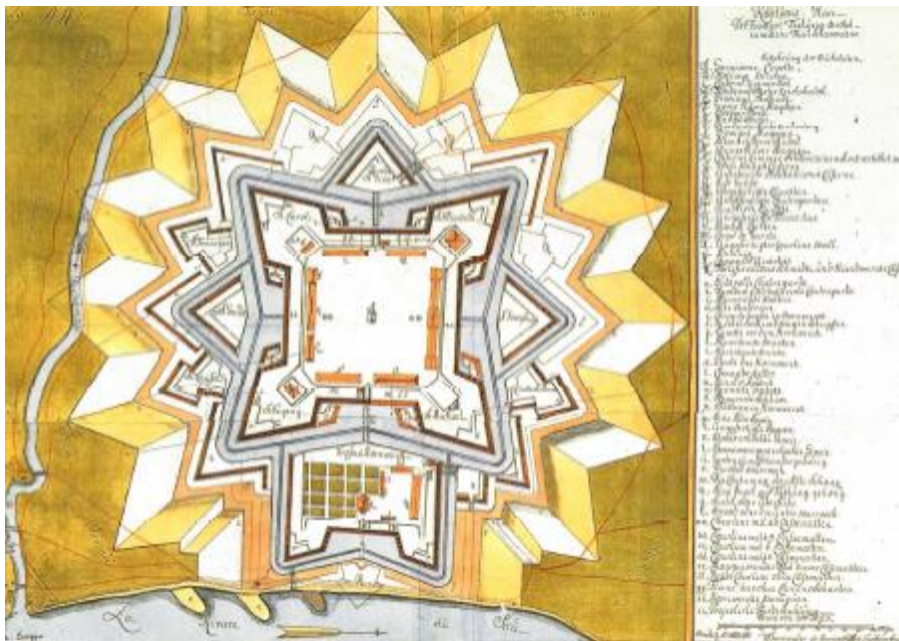
Slika 1. Plan Tvrđave Brod iz 1719. (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



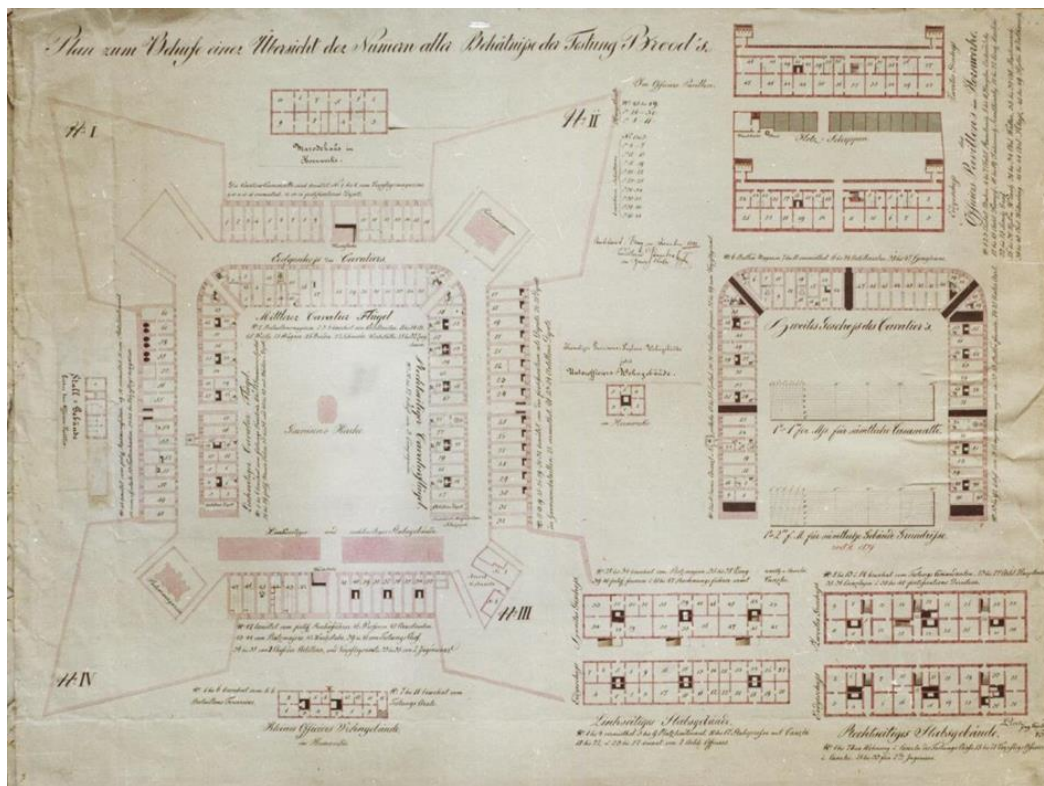
Slika 2. Plan Tvrđave Brod iz 1723. godine (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



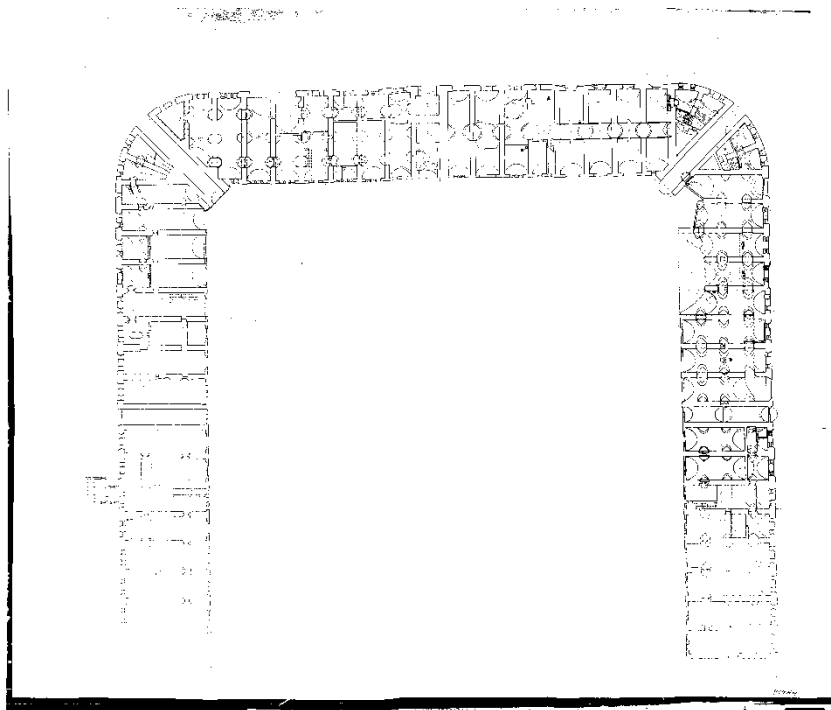
Slika 3. Plan Tvrđave Brod iz 1750. godine (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



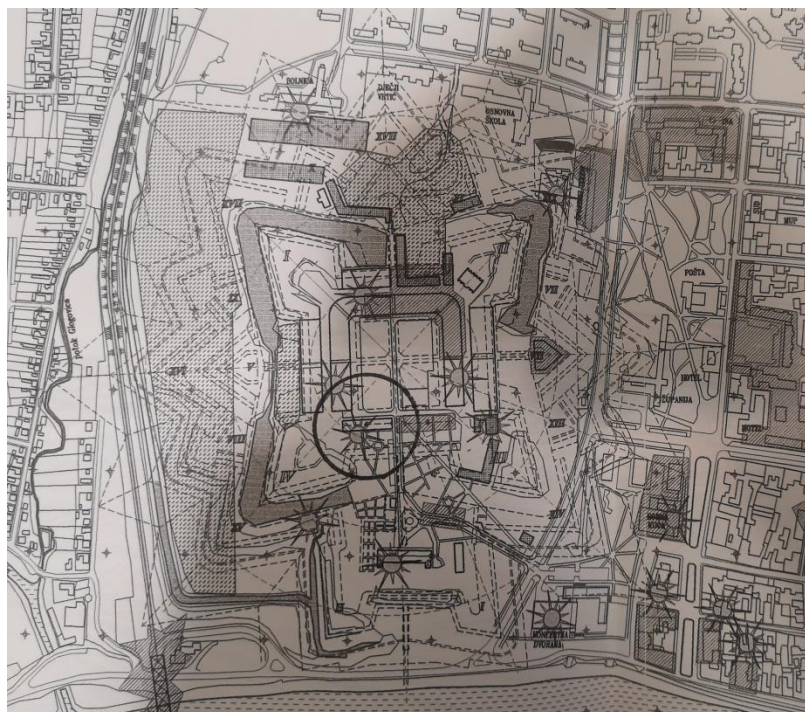
4. Plan Tvrđave Brod iz 1832. godine (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



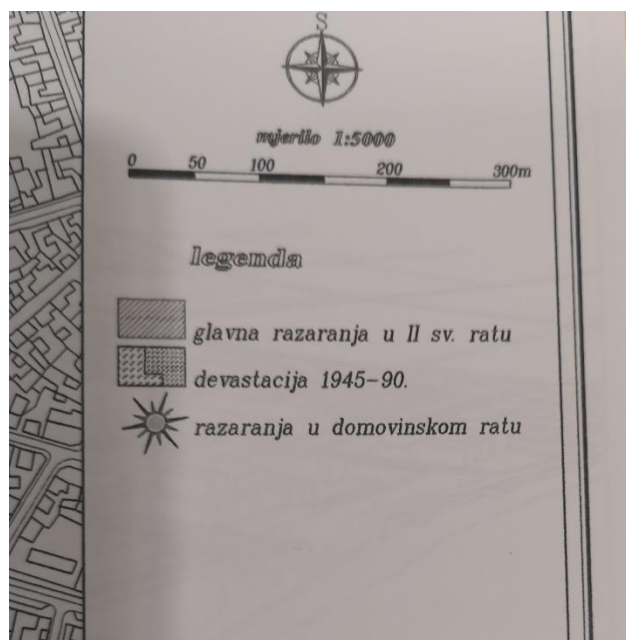
Slika 5. Mikrofilmski snimak kavalira (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



Slika 6. Prikaz plana Tvrđave s obilježenim mjestima na kojima su građevne pogodne u Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu. (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



Slika 7. Legenda karte s prethodne slike. (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



Slika 8. Tvrđava u Slavenskom Brodu, pogled s jugozapada. (izvor: Turistička zajednica grada Slavenskog Broda)



Slika 9. Tvrđava u Slavenskom Brodu, pogled s juga. (izvor: Turistička zajednica grada Slavenskog Broda)



Slika 10. Tvrđava u Slavenskom Brodu, pogled s istoka. (izvor: Turistička zajednica grada Slavenskog Broda)



Slika 13. Slavonska vojarna, stanje nakon Domovinskog rata 1993. godine. (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



Slika 14. Obnovljena zgrada Slavonske vojarne, danas Klasična gimnazija. (izvor: Ministarstvo kulture, arhiv)



Slika 15. Časnički paviljon, prije obnove, 2002. godine.



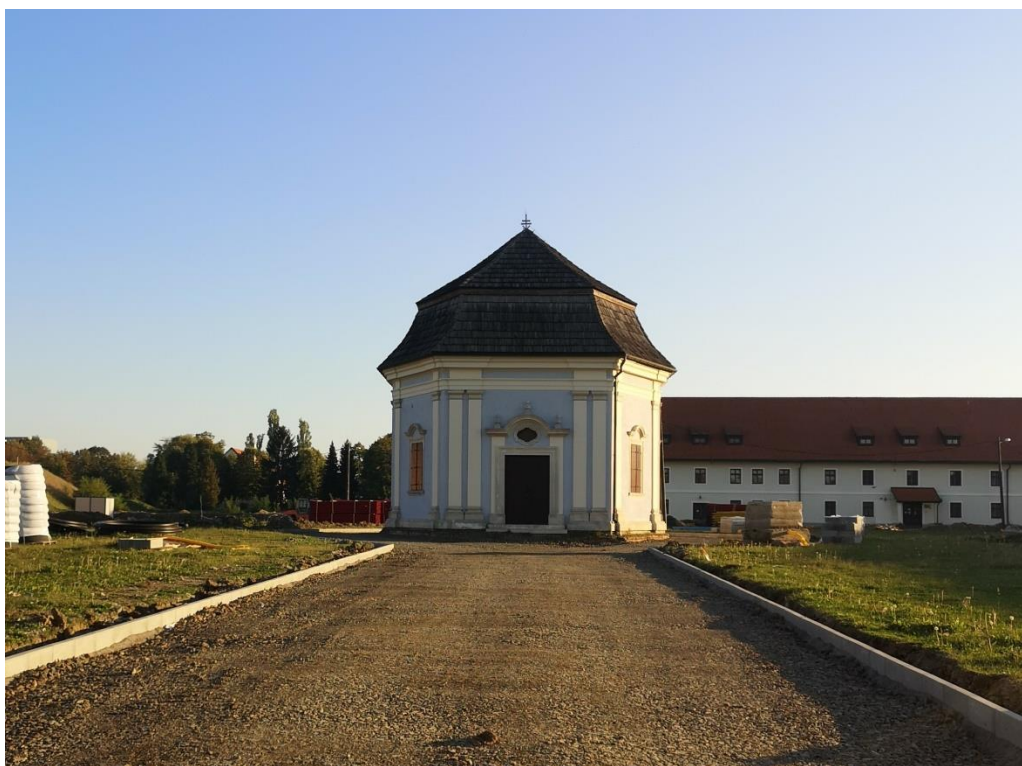
Slika 16. Časnički paviljon i Kapelanov stan nakon obnove. (izvor: Ž. Perković, *Dani europske baštine*, 2015.)



Slika 17. Časnički paviljon, 15 godina nakon obnove, pročelje. (izvor: I. Kajdiž, listopad 2020.)



Slika 18. Kapela Sv. Ane, rekonstrukcija. (izvor: I. Kajdiž, listopad 2020.)



Slika 19. Izvorni most za vrijeme rekonstrukcije , 2011.- 2016. godine (izvor: Ž. Perković, *Dani europske baštine*, 2015.)



Slika 20. Izgled mosta danas. (izvor: I. Kajdiž, listopad 2020.)



Slika 21. Radovi na zapadnom krilu kavalira danas. (izvor: I. Kajdiž, listopad 2020.)



Slika 22. Pogled na Oružni trg s bastiona Sv. Mihovila, radovi na infrastrukturi koji su u tijeku. (izvor: I. Kajdiž, listopad 2020.)

